ББК-84

Айдамиров Абузар

ВАЙН АМАЛШ

(СИРКХОНАШ, КЪИНОШ, ЛАЗАМАШ)

Х1окху Дуьненахь адамийн тобанан, кхетамца, цхьана маттаца, дуьнене хьежамашца кхиънaчу халкъан я къоман шена юкъахь ц1е йоккхуш къаставой, оцу къоман дика-вон шен сица кхобуш, дагца къуьйлуш, эхь-бехкан, доьналлин, собаран а масал хуьлий лаьтташ стаг-къонах хуьлу. И стаг-къонах, шегахь къоман эс лардийриг, эхь-бехкан хехо, замано ха харцарх шен юьхьан чкъор, амал, дог-ойла ца хуьйцуш лаьтта, нажднтт санна лаьмнашкахь, мацах-цкъа дайша йоьг1на б1ов санна. Цуьнан дахаран некъех а, цуьнан Дашах а хан-зама яларца къилба хуьлу, адамаллин, къинхетаман, доттаг1аллин, стогаллин, собаран гечонах тиллачунна нисвала г1о деш. Массо а къаьмнийн бу яздархой-хьехамчаш, къонахий, къаной, дешан ох1ланаш, са ц1ена нах. Церан ницкъ кхочу шен къоман лазамах кхечу къаьмнийн дог лазийта, диканах кхин къаьмнаш дакккхийдейта. Цара шаьш бинчу кхолларaллин балхаца, къахьегарца, хьанал хиларца бакъо йоккху бакъдерг ала, мел къаьхьа иза делахь а. Иштташарех ву Нохчийн Халкъан яздархо Айдамиров Абузар.

А. Айдамировга кхаьчнарг кхаж баьлла кхаьчна таж, дарж дац, ткъа къоман кхолламах бакъдерг: «Маршонан к1ентий», «Еха буьйсанаш», «Лаьмнашкахь ткъес», «Дарц», «Лаьмнийн некъашкахула», «К1ант веллачу дийнахь», «Кхолламан цхьа де»... романаш, повесташ, дийцарш яздарна, дуьненахь ша мел дукха вахарх д1асата1а йиш йоцу жоьпалла ду.

И жоьпаллин деза къонахчун таж корта айббина лело хьекъал, кхетам, собар ду цуьнгахь. Цундела оьху тайп-тайпана говзаллаш, корматаллаш, амалш йолу адамаш цуьнах дагадовла, цуьнга шайн лазамаш бийца, цуьнан кхетамечу, хьекъалечу даше ладог1а. Дуккха а хаттаршна жоьпаш карор ду х1ара книга ешначунна. Цундела, хазахетарца зорбане а кечбина, оха шун беша аьтто хуьлуьйту А. Айдамировн «Вайн амалш...» – нравственно-философски болх.

Сумбулатов Дени

А $\frac{0301020000-048}{Т43(03)-2003}$ без объявл.

© А. А. Айдамиров, 2003

Нохчийн къоман
XXI-чу бIешарахь
тIейогIучу тIаьхьенна

1

Стаг цомгаш хилча, цкъа хьалха цуьнан цамгар а къастайой, оцу цамгаран бахьанаш а карадой, тIаккха цунна дарбанаш лехьадо лоьраша.

ХIокху тIаьххьарчу шерашкахь нохчийн къомана тIехIиттинчу бохамаша дуккха а ойланаш йойту нахе. Оцу бохамийн хьостанаш, бахьанаш, бехкенаш лоьху. Бехке до оьрсийн паччахьийн, коммунистийн а Iедалш. ХIаъ, хIокху тIаьххьарчу цхьа бIе шарахь нохчийн къомана хиллачу бохамашна бехке ду иза а, важа а. Амма цаьрга и бохамаш шена байта шегара дуккха а бахьанаш, гIалаташ дийлийтина нохчийн къомо, оцу бохамех лардала хьекъал, кхетам а цатоарна.

Керлачу бохамех, шен гIалатех нохчийн къам лардалийта лаамо йолуш язйи ас сайн исторически произведенеш: «Еха буьйсанаш«, «Лаьмнашкахь ткъес», «Дарц», «Кхолламан цхьа де», «Калугера йийсар», «Хронология истории Чечено-Ингушетии», газеташна тIехь зорба тоьхна цхьамогIа публицистически статьяш – «Къоман яхь» */«Ленинан некъ», 6 сентябрь 1989 шо, №107/, «Люди, судьбы, нравы» /«Грозненский рабочий»,10 декабря 1989г., №283/, «Халкъан доьналлин хьоста»/ «Ленинан некъ», 11 апрель 1990 шо, № 44/, «Связь времен»/ «Комсомольское племя», 26 июля, 2, 9 августа 1990 г. №30,31,32/, «Сихалла – бохаман накъост»/ «Даймохк», 26 февраль 1992 шо, №39/, «Мехк Кхиэл»/ «Даймохк», 24 апрель 1992 шо, №81, «Разум должен восторжествовать»/ «Голос Чеченской Республики», 31 декабря 1992 г., № 233, 12, 13, 15 января 1993 г., №1, 2, 3/, «Со дуьхьал ву нохчий тайпанашка бекъарна» /«Даймохк», 16 октябрь 1993 шо, №70/, «Я вижу очищение людей только в религии» /«Зори ислама», май 1994 г. №2/* и. дI. кх. а.

Олуш ду: **«ДIадаханарг ца хиъча, таханлерниг а, кханалерниг а кхолла, диканиг лардан, гIалатех лардала ца хаьа адамашна»**. Вайна вешан къоман истори кIорггера ца хаьа, вешан къоман дуккха а дика, оьзда гIиллакхаш диццдина вай, ваьш мосазза а дийлийтина гIалаташ юха-юха а дуьйлуьйту вай. ХIокху тIаьххьарчу масех бIе шарахь нохчийн къоман барт хила ца бьтуш, цунна керла-керла бохамаш бохьуш цхьа вон, зуламе амалш ю вайн. Оцу амалийн бахьанаш дохку вайн къам мелла

а кхечу къаьмнел кхетамна тІаьхьадисина хиларх. Ас ишта аьлча, ма-моьттийла, вайн къам хьекъал доцуш, сонта ду, боху. Нохчийн къам хьекъале хиларан тоьшалла ду цунах дуьненна а бевзаш Іилманчаш, политикаш, пачхьалкхан, тІеман, культуран деятельш бовлар.

Хьекъална а, **кхетамна** а юккъехь йоккха башхалла ю. КІорггера хьекъал а долуш, амма кхетам лахара болуш нах нисло, оцу шайн хьекъалх пайда а оьцуш, уьш Іилманан некъашца дуьне а, дахар а довза цагІортарна. Масала, стаг мел хьекъале хиларх цунна бусалба динан кІоргенаш евзар яц, нагахь цо Іаьрбийн йоза-дешар, мотт а Іамийна, тІаккха КъорІан, жайнаш а ца дешча. Лор, инженер, архитектор, политикан, пачхьалкхан, тІеман деятель хир вац стагах, нагахь цо оцу а, кхечу а говзаллин Іилма ца Іамийча.

Вайн къам кхетамна тІаьхьадисаран цхьадолу бахьанаш цунах шех дозуш ца кхолладелла. Уьш кхоьллина паччахьан Іедало а, советски-коммунистически Іедалан харцонаша а, иза кхойтта шарахь махках даьккхина лелоро а. Уьш дерриг а дийца гІиртина со лакхахь ас йийцинчу сайн исторически произведенешкахь а, публицистически статьяшкахь а.

Амма вешан бохамашна бахьанаш вай ваьшша кхуллу, цхьаболу бохамаш вайн вешан бехкенна а хуьлу. Я нийсса аьлча, ваьшна и бохамаш хилийта вай дуккха а бахьанаш леладо, гІалаташ дуьйлуьйту. Шена кхетта цамгар нахана хиъча эхь ду моьттуш, иза къайлаяккха гІерташ, лоьрашна тІе ца воьдуш, дарбанаш ца лелош кІелбуьсуш а, леш а нах хуьлу. Амма, стаг шен цамгар мел лечкъо гІертарх а, нахана хаьа, иза цомгаш вуйла. Ишттачу цомгашчу стагах тера ду нохчийн къам а. Вайна ца лаьа вешан сакхташ, гІалаташ, къинош дийца, царах дІакъаста, цІандала гІорта.

Даима вешан шеконе майралла а, оьздангалла а, доьналла а дуьйцуш, амма вешан сакхташ, сиркхонаш, къинош а, гІалаташ а дІалечкъош, царех цІандала а ца гІерташ Іийча вай имане догІур дац, вайн къоман барт хир бац, вайн махкахь иман-беркат а хир дац, кхечу къаьмнашна хьалха вайн сий а хир дац.

Шен гІалаташ дийца хала ду, амма ца дийцича ца довлу. Царех лаьцна хир ду хІара къамел. Хьалхе ала лаьа, хІокху къамелехь со нийса воцуш, гІалат вуьйлуш меттигаш а хир ю. Амма шеко йоцуш цхьаннах тешалаш: хІокху къамелан хІора дош вайн къоме болчу сан даггара цІеначу безамо а, цунах дог лазаро а кхоьллина хиларх.

2

ТIамехь цкъа а тоьлларг ца хилла. Муьлхха а тIом шина а агIорна оьшуш чекхболу. ХIунда аьлча, оцу тIамо шина а агIорхьара адамаш дойу, эзарнаш шерашкахь къомо кхоьллинарг хIаллакдо.

Миллионаш адамаш дойу, заьIап до. КIентий бойъий, къена дай-наной верас воцуш, дай бойъий, кегийн бераш байлахь дуьту. Ярташ, гIаланаш йохайой, ягайой, адамаш эрна арахь дуьту. Уьш гуш дерш ду. Хенан йохалла бахамаш, ярташ, гIаланаш меттахIуьтту, кIентий белла бисина къена дай-наной дуьненара дIакхелха, байлахь дисина кегий бераш а кхуьу, адамийн дегнашин тIера чевнаш а йоьрзу.

Амма тIамо адамашна кхин зулам до, бIешеран дохалла юкъара дIа ца долуш: цо адамийн синкхетам, оьздангалла, къинхетам, ийман, Делах тешар, кхерар а доь, къизалла, ямартло, харцонаш кхуллу. ХIетталц, зингат хьаьшна цуьнан са даккха а кхийрина стаг, тIамехь адамаш дайа Iема. Дуьххьара ша стаг вийча холча хIуттий набарза буьйсанаш йойу цо, тIаккха шиъ-кхоъ, масех вийча оцу къизаллех, акхараллех вулу иза, цунна дош ца хета адам дер. ТIамо адамашка мацалла хIоттайо, ша а, шен доьзал а мацалла ца балийта, хIетталц нехан хIуманна тIе куьг ца кховдийна стаг къолана, талораш дан волало. Аьшпаш ботта, ямартлонаш, харцонаш лело Iема.

Къоме беанчу бохамо зоь хIора адам а, дийнна халкъ а. Цхьана агIор къонахий, турпалхой гучубоху цо. Вукха агIор – ширделла дохийначу цIийнан херцорашна юкъара гучудуьйлу боьхачийн, дехкий, шереш, кхийолу зене-зуламе боьха сагалматаш санна, хIетталц тийна-таьIна Iийна ямарт, стешха, сутара, къиза, оьзда доцу адамаш а гучудуьйлу. Къоме беанчу бохамах пайда а оьцуш, цара муьлххачу а хьарамчу некъашца шайна хьал IаIадо. Церан дог ца лозу шайн къомах, иза сийначу цIарах дагарх а шек ца бовлу.

3

XVIII-чу бIешарахь, шарера пхеа шаре болуш, юкъа-юкъа, ткъа XIX-чу бIешарахь, 18I6 шарера 1861 шаре кхаччалц хаддаза тIом лаьттина Нохчийчохь.

ТIаккха, 1865, 1877-чуй шерашкахь паччахьан Iедална дуьхьал

1944-чу шарахь, халкъ махках доккхучу хенахь, иза йоза-дешар ца хууш я кIеззиг хууш дара. Масала, 1958-чу шарахь къоман автономи меттахIоттийча, 50 эзар вахархо волчу Нажин-Юьртан районехь цхьа а стаг вацара лаккхара дешар дешна, юккъера дешар дешна ваьлларг ткъех стаг вара.

I944-чу шарахь халкъ махках доккхуш 18-20 шо долу кегийр хой я бусалба динан дешар, я дуьненан дешар дешна а бацара, ткъа хIетахь ворхI класс яккха а ца кхуьуш школера гIовттийн дIадигна бераш кхин дIа деша аьттонаш боцуш дисира. Цкъа делахь, Казахстанерчу меттигерчу Iедалан бала а бацара нох чийн бераша цадешаран, шолгIа-делахь – мацалло а, халонаша а уьш школах юкъахдехира.

Исторехь зеделла колонизаторшна, я имперски халкъашна, шайн олаллина кIелхьара къаьмнаш бодане мел ду а царна тIехь олалла латто а, церан барт ца хилийта а атта хилар. Мацах цхьана китайски хьекъалчо аьлла боху: «Шайна къам хIаллак дан лаахь, цуьнан культура хIаллакье». Цундела, колонизатор ша шайн олаллина кIелхьарчу къаьмнашна деша таронаш ца ло. ХIунда аьлча, цара дешча, уьш кхетаме хир ду, цара шайн истори, мотт, культура ларийир ю, шайна тIехь латто харцонаш гур ю, уьш ловр яц, шайн къоман маршонехьа къуьйсур ду. Амма колонизаторшна оьшу оцу къомах дешна нах а, къомана тIехь шаьш олалла латтош царех пайда эца. Оцу Iалашонца колонизаторша доьшуьйту шайна муьтIахь болчу нехан берашка.

Изза Iалашо яра революци хилале хьалха оьрсийн колонизаторийн а. ТIаьхьа советски-коммунистически Iедало иза кхечу кепашкахь кхочушйора.

Цхьа низам долуш, юкъарло а ца юлуш нохчийн бераш деша дуьйладелира махках даьккхина вайн халкъ цIа а дирзина республика юхаметтахIоттийча, 60-чу шерашкахь. ХIетахь дуьйна схьа ткъе итт шарахь вайн бераша муха дешна а, церан хаарийн барам а, республикан школийн болх мича хьелашкахь бара а, ткъе итт шарахь юьртахь юккъерчу школан директор болх бинчу суна дика хаьа. Оьрсийн маттахь а, московски оьрсийн берашна леринчу программашца, учебникашца Iамош долчу нохчийн берех 90 % оцу программашца шаьш Iамочух ца кхеташ чекхдовлура юккъерчу школера. Царна, ур-атталла, я нохчийн а, я оьрсийн а меттанашкахь нийса деша а, нийса яздан а ца хаьара. Ткъа мотт ца хиъча, царна кхидолу Iилманаш Iемар ду бохург хьехочохь а дацара.

ХIетте а, нохчийн къоман исторехь и тIаьхьарлера ткъе итт шо [illegible] дешаран гIуллакхе яра. Оцу шерашкахь кхолладелира нохчийн къоман меттан, историн, культуран а Iилманаш. ХIетахь кхиира вайн Iилманчаш, яздархой, актераш, художникаш, илланчархой, спортсменаш, инженераш, лоьраш, хьехархой, [illegible] гонанчаш а.

5

Ткъа бусалба динан Iилма Iамор 30-чу шерашкахь советски коммунистически Iедало дIакъевлира. Бусалба дин ша къастийна ца дира цаа Iедало. Массо а динан килсаш, синагогаш, дацанаш, монастыраш, динан семинареш дIакъевлира. Массо а динан Iеламнах санна, хIетталц мелла а кIорггера бусалба динан Iилма хууш болу нохчийн Iеламнах лоьцуш, бойуш хIаллакбира. [illegible] тиIаршна кIел цанисбелларш халкъ махках даьккхинчу шерашкахь Казахстанехь а, ткъа дийна бисинарш тIаьхьа [illegible] Даймахка цIадирзинчул тIаьхьа дуьненара дIакхелхира. Амма царел тIаьхьа тIекхиъна тIаьхье бусалба дешарехьа ойла йоцуш яцара. Ала тарло: и ойла йолчеран а бусалба дешар Iамо [illegible] таронаш ца хилла. Боккъалла а, даггара а бусалба динан Iилма Iамо луучарна мелла а и таронаш яра оцу заманахь а. Ташкентехь исламан институт, ткъа со гал вацахь, Самаркандехь [illegible] дешаран хьуьжар а яра. Царел сов, Союзехь масех институт яра малхбалерчу халкъийн меттанаш Iамош – Москвехь, Ленинградехь, Бакох, Ташкентехь и. дI. кх. а. Цигахь бусалба динан Iилма ца Iамадора, амма Iаьрбийн мотт Iамабора. Ткъа Iаьрбийн мотт хуучунна яккхий таронаш хуьлура бусалба динан Iилма Iамо а. Оцу некъашца бусалба динан Iилма Iамийна [illegible] Iеламнах бу ДегIастанахь.

Амма цхьа наггахь верг ца вагарвича, нохчийн кегийрхошна ца лаьара Ташкентехь, Самаркандехь бусалба дешар Iамо а, я [illegible] институташкахь Iаьрбийн мотт Iамо а деша баха. Вайн кегийрхой цхьана а Iилманан кIорге ца гIертара. Уьш, олуш [illegible], «аьрру агIора», тIе пайда богIучу гIертара: юристийн, милицин, гIишлошъярхойн, махлелоран, экономистийн, финансийн, партийни а белхийн дешарш деша. Iилманан белхаш дан лууриш кIезиг бара. Республикан Iилманан-талламан институтехь болх бан лууурш кIезиг хуьлура, цигахь алапа кIезиг ду, «аьрру агIора» тIе бан пайда бац, бохуш. Цундела, дукххаболу Iилманчаш ВУЗ-ашка а, техникумашка а балха боьлхура.

Республикан ВУЗ-ашка деша ваха Іаламат хала дара. ТІехдин хааршца юккъера школа чекхъяьккхинарг а халла чекхволуш тура. Цига деша воьдучун куьйгалхошца, хьехархошца гергар ло я шортта ахча хила дезара. Кхаьънаш эцар шуьйра даьржи нера республикан ВУЗ-ашкахь. Ткъа цхьацца гергарлонашца а ахчанца цига деша баханчу кегийрхоша муха доьшу а, деша чекхбевлча, царех муха говзанчаш хуьлура а, цара белхаш муха бора а, хаа хала дацара. ХІетахь зеделла кхин цхаъ а дара: республикан ВУЗ-ашка тІе ца эцна нохчийн кегийрхой Москвахь, Ленинградехь, России кхечу ВУЗ-ашкахь а конкурсах чекхбовлуш тІеоьцура.

6

Бусалба динан Іеламстаг, уггар хьалха, Делан лай ву, Дала гайтинчу некъа тІера дІасахьийза бакъо йоцуш. Іеламстеган Іилманчин, яздархочун хьекъал, Іилма а эрна ду, нагахь санна цаьргахь оьздангалла, собар, доьналла а дацахь, шайгара Іилма цара халкъан гІуллакхана, халкъана пайденна дІалуш дацахь. КІилло, ямарт, стешхачу стагана хьарам ду Іилма, иштачу стагера Іилма адамашна, халкъана зуламе долу.

ХІокху тІаьххьарчу шерашкахь, динна маршо яьлча, Іаламат дукха «Іеламнах» гучубевлла Нохчийчохь. КъорІанна тІера цхьа ца аяташ нохчийн матте гочдан а, хьадисаш а, эвлияэх дийцина нарш а Іамийна нахана бусалба динан хьехамаш бан гІерта уьш. Царех дукхахберш хьарамчух ларлуш бац, бусалба динах йохка эцар еш бу, шайн аьтто хуьлчу агІор Іедална, хьаькамашна бохкалуш бу. Шайн гІуллакхашца, гІиллакхашца цара бусалба дин сийсаздо, адамаш Делан некъа тІера галдоху.

Бакъболу Іеламнах а бу, кІезиг белахь а. Тхан юьртахь вара шина вешин ши кІант – Умаев Абубакар, Ильясов Вахьид а. Суна вевзичхьана Дала КъорІанна чохь бусалба адамашна схьа гайтинчу некъа тІехь, диканехь а, вонехь а адамийн гІуллакхана дІахІоьттина вара и шиъ. Шайгара хьекъал, Іилма а гайта гІерташ а, царах дозалла деш а вацара. ЦІена бусалба а, цІена нохчо а, кхин хуьлийла доцуш оьзда ши стаг вара и шиъ. 30-чу шерашкахь лаьцна, уггар къизачу лагершкахь итт шо хан яккхинера Абубакара, амма иза цкъа а ца воьхнера бусалба некъа тІера.

Цхьаммо стаг вийча, куьг бехкениг воцчуьнга жоп ца доьху шариІатехь, цуьнан гергарнаш маьрша буьту. Ткъа нохчаша чІир

[illegible] куьг беккечун гергарчаьрга а. Уьш юьртах, махках а [illegible] лела. ТIаккха, масех юьртара, масех эзар стаг [illegible], уьш маьрша битар доьхуш лела. Иза леладе [illegible]

[illegible] кIант велира цуьнан луларчу нехан [illegible]. Тхьо итт шо хенара куьце къона стаг вара вел- [illegible] хIоьттича Вахьидана тIевеара юьртахь [illegible]

[illegible], куьг бехкечун вежарий, шичой а шаьш доьзалшца [illegible], я хьуна тIе дехаре нах бахкийта беза? ХIун [illegible] бIарзбелла хьийза уьш. Цаьрга хIун олу ахь?

– ХIумма а дан ца деза-кх, – элира Вахьида ойла а ца еш, – [illegible] ца боллу, соьга дехаре нах а ца бохкуьйту. Со [illegible] цIахь бийшина Iаьхкинчу церан цхьа а тайпа [illegible]. Куьг бехкениг Iедало дIалаьцна, Iедало цунна Дала [illegible] дийр ду. Нах санна, кхуза тезета схьадуьйла [illegible]. Сан цхьа а тайпа чIир а, мостагIалла а дац цаьрца.

[illegible] тезета схьабалийра куьг бехкечун вежарий, [illegible] гергарнаш а. Иза дан стаг цIена бусалба а, къонаха [illegible]. Вахьид цIена бусалба а, воккха Iеламстаг а, къона- [illegible]

[illegible] тIе хIара бохам кхозабеллачу I99I-I994-чуй [illegible] Далла хьалха а, халкъана хьалха а шен декхар кхо- [illegible]. Iилма, собар, оьздангалла, доьналла а долуш, [illegible] Iеламстаг хилла Нохчийчохь. Иза вара цхьа [illegible] муфти лаьттина Арсанукаев Мохьмад-Бешар- [illegible], адамаш тиларчу даханчу шерашкахь цхьан- [illegible], цхьанна а хьалха кхеравелла, вуха ца ве- [illegible] цхьа бIе Iеламстаг Нохчийчохь хиллехьа- [illegible] хIара бохамаш ца хила тарлора.

[illegible] вехачу сан тезеташкахь, сагIа доккхучохь [illegible] дуьйцучуьнга ладегIар а дукха хуьлу. И ас [illegible] кхо Iеламстаг санна Iеламнах ца гина суна. [illegible] тахана телевиденехула къамелаш дечу, шаьш [illegible] бохучу нахана а, хьаьжошна а юкъахь. Уьш къа- [illegible] гучудолу: уьш бусалба динна а, нохчийн [illegible] адамаш хилар. Я нийсса аьлча – уьш Де- [illegible] нийсо лоьхуш а, адамийн барт, машар лоьхуш а нах [illegible], нийсса нохчийн, ненан мотт бийца а ца хаьа [illegible] маттахь кхо дош аьлча, доьалгIаниг оьрсийн мат- [illegible]

Суна бевзачу Iеламнахана юкъахь дукха нисло къеначийн герга гIортталц бусалба динна а, оьздангаллина а генахь лаьттина нах. Хьалха куьйгаллин балхахь, милицехь, туькаништахь, складашкахь белхаш бина а, интеллигенцин векалш а. Цхьана хенахь къоланаш дина а, маларш мийлина а, дукха зударий ийцина а, зина лелийна а нах. Къанбелча, «имане баьхкинарш», «Iеламнах» хилла лелаш. Иштачу наха адам иманехь нисдойду бохучух теша хала ду. Уьш ас бийцина «Дика нах» цIе йолчу сайн цхьана дийцарехь а.

Иштачу Iеламнаха шайна некъ балабо: ша лелийначу нохчийн гIуллакхашна дохковаьллачу стагана Дала гечдо, олий. Шаьш ца йинчу Iамална гечдар Делан лаамехь ду. Амма Дала гечдийр дац цара нехан диъна хьакъ а, нахана йина ваьснаш, нахана тIехь латтийна харцонаш, къизаллаш, нахана дина зуламаш а. Шаьш хьалха лелийначунна дохкодевлла олу цара, Далла Iамал а йо цара, амма царех дукххаболчийн къамелашкахь а, гIиллакхашкахь а, гIуллакхашкахь а гучудолу церан дегнаш хийцаделла цахилар.

Сан къамелаш хилла Азербайджанан, Юккъерчу Азин, Казахстанан муфтешца. ЛадегIна ДегIастанарчу Iеламнаха телевиденехула къамелаш деш а, цара газеташ тIехь зорба тоьлла белхаш а бешна. Царна шайн къоман мотт, истори, философи, культура, дуьненан халкъашна юкъара политика а, кхечу муьлхачу динан истори а, идеологи а хаьа. Доцца аьлча, цара бусалба динан а, дуьненан а Iилманаш Iамийна. Цундела, царна хийла муьлххачу аудиторина хьалха, муьлххачу а хаттарех лаьцна къамел дан а, хаттаршна жоп дала а.

Оцу агIор буьззина бIаьрзе бу нохчийн Iеламнах. Дуьненан истори, философи, кхидолу Iилманаш-м муххале а ца хаьа царна, атталла нохчийн халкъан истори, культура, Iадаташ, гIиллакхаш а ца девза. ХIетте а, шаьш «нохчийн пачхьалкх кхуллу» бохуш а лела, Iедалан гIуллакхашна а, политикан а, идеологина а юкъагIерта. Митингашкахь, телевиденехула лортIехь доцу, питане къамелаш а до. Церан къамелаша доккха зулам дина нохчийн халкъана. Тахана халкъе хIиттинчу халонашна, бохамашна Далла хьалха а, халкъана хьалха а доккхачу жоьпалле хила хьакъ бу хIокху шерашкахь митингашкахь дIахIиттина лаьттина хIора стаг а. Цара гIо дира зуламхойн халкъана хIара бохам кечбеш.

7

[illegible] республикехь гІараяьлла ца Іаш, Москвахь [illegible] тІехь цІе язйина хьал долуш, ехаш а [illegible] А. Шарипов цІарах тхан колхоз. 1700 гектар охунин [illegible], 1200 корта даккхийра хьелий, масех [illegible], стоьмийн боьшмаш, кхачанан комбинат, вальце- [illegible] тхан колхозан. Колхозан хоржах оцу чуйогІучу [illegible] берийн яслеш, клубаш, медпункташ, банеш [illegible] тракторий, комбайнаш, машинаш, кхийолу юьрта- [illegible] а яра. Пачхьалкхан банкехь даима масех мил- [illegible] а хуьлура колхозан. Токхе бехара тхан колхозера [illegible] шарахь «Юьртан-Кхиэл» аьлла цІе а тиллина цхьа- [illegible] нехан тобано йохийра и колхоз. Оцу то- [illegible] бара керлабеввлла молланаш а, хьаьжой а. Амма [illegible] цхьа а юьртабахаман говзанча а, атталла, интел- [illegible] а вацара. Даьхний, борахчу мехах, нахана пайда [illegible] дІадахара. Техника а цунна тІехь болх беча- [illegible]. Клубаш, яслеш, банеш цхьаерш наха [illegible], цхьаерш шайн долаехира. Цхьаболчу наха шайн дайн [illegible] дІалийцира. ХІетталц Іедало лерина ларъеш [illegible], хьаннаш хІаллакъян йолийра.

[illegible], цхьа ши шо даьлча, тхан юьртахь тезетахь на- [illegible] цуьйлира оцу тобана юккъехь хилла цхьа хьаь- [illegible], оцу Делан мостагІаша, керста оьрсаша ахчанах [illegible] муьшникъаша нохчийн халкъан барт бохийна, [illegible], юкъа мостагІалла кхоьллина, – бохура цо. [illegible] собар а ца тоьъна, иза сацийра ас.

[illegible], Москва кхаччалц гІараяьлла евзаш хьал долуш [illegible] вайн. Арахьара нах а хьоьгуш барт болуш юрт а яра [illegible] ялх шарахь цхьа а оьрси ца веана вайн [illegible] а волуш баккхийчу нахах цханакхеттачу то- [illegible], юьртара нах тайпанашка, гарашка, некъешка [illegible] барт бохийна, вовшашна юккъехь цабезам, ца- [illegible]. Шуьга иза де аьлла Россера схьа оьрсий [illegible]? Вайн юьртахь къоланаш ду, мехкарий идабо, [illegible], кьаннийн ирзошкахь а анаша кхиош, цунах йохк- [illegible] бу, малар духкуш, молуш а нах бу. Вайга иза [illegible] цхьа а оьрси веаний кхуза? Гуьмсехь, Къеда-юр- [illegible] талочу нахана юкъахь вайн юьртахой а

хилла. Вайга цIерпошташ тало цига гIо аьлла оьрсий [illegible] ний кхуза? Колхозан ялташна тIе даьхний лехка, урам[illegible] кхаьллий кхийса, хиш, некъаш ма тоде аьлла цхьа [illegible] веаний вайн юьрта? Нагахь санна, вайн къоман барт бо[illegible] зуламаш даржораш Россис а, оьрсаша а ахчанах эцна [illegible] белахь, вайн колхоз йохийначу, юьртахь нехан барт бохийна[illegible] шун тобанна мел ахча делла Россис, оьрсаша а?

Вайна ца лаьа вешан сакхташ дийца, вешан бехкашна [illegible] ра хила. Вешан бехкаш а кхечарна тIетоьтту. Хьалха хи[illegible] Союзан законаша дихкинера тайпанаш-м хьовха, къаьмнаш [illegible] стор а. Бакъду, коммунистийн оцу тIехь генна йоьлхуш [illegible] Iалашонаш яра. Къаьмнийн башхонаш дIа а яьхна, СССР [illegible] дехачу къаьмнех шен ша-тайпа юьхь а йоцуш, массарех а [illegible] къам – «советски къам» кхолла Iалашо яра церан. Нагахь санна, вай бусалба динан некъа тIехь делахь, Дала а, Пайхамар[illegible] а ца къестийна къаьмнаш, тайпанаш а. КъорIанна чохь кер[illegible] нех дуьйцуш къоман цIе ца йоккху. Мохьумад-пайхамар[illegible] Iалайсалам, шена гонаха озийнарш цхьа Iаьрбий хилла ца Iар[illegible] цуьнан уггар гергара гIоьнчий бара персаш, эфиопаш, негр[illegible] кхечу къаьмнех а нах.

Ткъа нохчий шайн йозуш йоцу маьрша пачхьалкх кхуллан аьлла гIевттича, уггар хьалха нохчийн къам тукхамашка, тайпанашка а декъна, и цхьа дегI, меженаш йохуш, дерина.

Адамийн оьздангаллин хьокъех долу СССР-н дерриг а [illegible] хург санна законаш цхьаьнадогIура шариIатца. Масала, [illegible] наш къестор, къола, талораш, вахо маларш, наркотикаш, нуьцкъ[illegible] ла, бертаза зуда йигар, дукха зударий кхийлар дихкинера СССР-н законаша. Уьш дихкина шариIато а. ХIетте а нохчашна юкъа[illegible] чIога даьржина уьш дерриш а. Школаш дIакъовла, бераш[illegible] ма дешийта, больницаш дIакъовла, цомгашчарна дарбанаш ма[illegible] леладе ца боху вайга Россин Iедало. Туркойн, Iаьрбийн мехка[illegible] ша нохчийн халкъана гIоьнна даийтина дарбанаш, цомгашчар[illegible] на дIа а ца кхачош, базаршкахь дохка ца боху вайга оьрсаша. ХIокху махкахь бина а, кхиъна а болу оьрсийн доьзалш [illegible] кхуьйсуш церан хIусамаш дIалеца ца боху нохчашка бусалба дино а, Россин Iедало а. Халкъо хаьржинчу Нохчийн Республикан куьйгалхошка зуламхой таIзарза бита ца боху цхьаммо [illegible] Адамашка болх ма байта, царна алапаш ма ло, къеначарна пенси ма ло, цомгашчарна дарбанаш лелорна миллионаш ахча дакъ[illegible] ца боху вайга Россис а, оьрсаша а. Дийца дукха ду уьш бусалба[illegible]

[illegible] законаша а ца магош долу зуламе,
[illegible] Нагахь санна, Дала а, Пайхамара а бу-
[illegible] дина дихкина и зуламе гIуллакхаш Рос-
[illegible] вай лелош делахь, ахчанах, хьолах вай
[illegible] вайн бусалбалла а, нохчолла а мичхьа хуьлу?

[illegible] хеза, халкъ холчохь ду, бан болх бац,
[illegible] дац, хьанал-хьарам ца къестош къола дина
[illegible] йоьхкина а, анаша кхиийна а шайн доьзалш-
[illegible] нехан аьтто бац. Цкъа цхьанхьа,
[illegible] волуш, муфтис Алсабеков Мохьмад-Хьу-
[illegible] Ткъа Нохчмахкахь дика вевзачу тхан рай-
[illegible] Макка вахачу Iеламстага магийнера цIерпошта
[illegible] кIайн эчиг маьждиган тхов тIе тоха.
[illegible] Далла Iамал еш бу цигара нах. Ткъа тхан
[illegible] и эчиг лоьхуш лийлира ДегIастанара
[illegible] маьждигашна эцна даийтина дара иза,
[illegible]

[illegible] талораш деш, кIомал (анаша) кхи-
[illegible] лечкъош, дойуш лела нохчий мацалло
[illegible] бац. Церан машинаш, герз, шайн ярташкахь а,
[illegible] масех хIусамаш а ю. Мацалло бIарзвина
[illegible] герзаца цIерпошт тало, стаг а вийна цуьнан
[illegible] стаг лачкъо ца воьду, цхьа гирда ялта,
[illegible] лачкъо воьду. Наха дуьйцура, цIерпошташ та-
[illegible] товар тIехь долу машинаш хотталахь
[illegible] кIел демах, дуганах, шекарх дуьзна галеш а
[illegible] товар чудилла деса галеш ца хилча, чуьра
[illegible] хоттала дIа а Iанадой, галеш мукъадохура,
[illegible] бIарзбинчу наха лелор дуй ткъа ишттаниг?

[illegible] нехан рицкъана тIе куьг ма кхов-
[illegible] бусалба дино. Нагахь санна, стаг могашалла
[illegible] шена а, доьзална а рицкъа латто
[illegible] цунна рицкъа латтор цуьнан гергарчарна
[illegible] дино. Ткъа цунна рицкъа латто гергарнаш
[illegible] гIаддайнехь, сагIа деха боху. Амма могашчу,
[illegible] болчу стаге сагIа ма деха, хьанал къа а
[illegible] рицкъа лаха, боху.

президента а, министарша а, парламентан депутатаца а, [illegible] а ца хьахадо. Телевиденехула сих-сиха цхьацца баккх[illegible] а, Іеламнаха а къамелаш до, нохчийн берашна керистан[illegible] ца оьшу, иза дІа а даьккхина, цуьнан меттана Іаьрбийн [illegible] йоза-дешар, дин Іамо деза, бохуш.

Нохчийн берашна Іаьрбийн мотт, йоза-дешар Іамо [illegible] хург нийса ду. Иза ца хиъча, вайн бусалба динан Іеламн[illegible] ур бац. Бусалба динан лаккхара Іилма Іамийна Іеламн[illegible] хилча, халкъана бусалба динан кІоргенаш евзар яц, бусалба [illegible] нехь нислур дац. Ткъа бусалба динехь ца нислахь, вайн [illegible] на юкъара харцонаш, ямартлонаш, хьарамлонаш, хьагІ-гамон[illegible] къизаллаш цкъа а дІаевр яц, вайн къоман цкъа а барт [illegible] сий хир дац, вай лелочух цкъа а иман-беркат а хир дац.

Амма данне а нийса дац нохчийн берашна дуьнен[illegible] хьехар дІадаккха бахар. И хабарш дуьйцурш нохчийн [illegible] на зуламна арабевлла нах бу. Нохчийн халкъ дерригенна [illegible] иманехь нисделча а, цхьана Іарбийн маттаца, йоза-деш[illegible] халур дац. Вайн халкъана лоьраш, инженераш, юрт[illegible] говзанчаш, конструкторш, архитекторш, нефтяникаш, [illegible] лошъярхой, историкаш, философаш, политикаш, массо [illegible] Іилманчаш беза, къоман дахар кхолла. Уьш а, кхин а вайн [illegible] бац, вай Іаьрбийн мотт, йоза-дешар а Іамош Іийча. Вайн [illegible] дуьненан Іилма Іемар дац, царна оьрсийн мотт ца Іам[illegible] Оьрсийн маттахь яздина ду вайн къоман историн, культур[illegible] дахаран дерриге а документаш, Іилманан-талламан [illegible] Оьрсийн мотт бу СССР чохь дехаш хиллачу дерриге а хал[illegible] вовшашца буьйцург а.

Бусалба дин уггар чІогІа леладо бохучу Іаьрбаша [illegible] рашна ингалсан, немцойн, французийн, кхидолу а меттанаш, [illegible] ненан Іилма Іамадо, шайн махкахь дешна девлла бераш [illegible] Германе, Франце, США деша дохуьйту. Іаьрбийн дуккха [illegible] гирхой бара СССР-н ВУЗ-ашкахь доьшуш а. Бусалба динехь, [illegible] нехь уггар нисбелла бохучу Іаьрбашна мегаш хилча, нохч[illegible] хІунда ца мега «кериста Іилма« Іамор? Цо гойту, нохчийн [illegible] кхета гена хилар.

Оцу шина а агІор вешан берашка дешийтар коьрта [illegible] ду вайн, нагахь санна ваьшна вешан къам кхиа а, даха а [illegible] Амма Іаьрбийн мотт, йоза-дешар Іамор дерриг а берашна тІ[illegible] ца деза, иза Іамо луучарна таронаш хилийта еза.

[illegible] кlуминаш гучудуьйлу хIокху тIаьххьарчу [illegible] дицдина, Iеламнах политикана, пач[illegible] юкъагIерта, пачхьалкхан куьйгалхой [illegible] селханлерчу атеистех, маларчех [illegible] цхьанне а цIе йоккхуш ца хезна керла [illegible] политологаш, хьекъале, майра а нах гу[illegible] бирамехь. Цара митингашкахь, телевидене[illegible] яздийраш а, халкъана юкъахь лело [illegible] цкъа нохчийн къомана зуламехьа, бохаме[illegible] ду.

[illegible] «Вай хIинццалц Делах кхоьруш ца хил[illegible] Iийна хиллера». Боккъалла а, хIара [illegible] тIехкхаччалц, советийн Iедал доххалц, ваьш[illegible] харцонаш лелаярх бур-бур аьлла дистхила [illegible] Пленумашкахь, сессишкахь, конференцешкахь, [illegible] бусалба дин, пайхамарш, эвлаяаш, зи[illegible] Вешан маьждигаш дохийча а, дохоза дисан[illegible] йича а. Суна ца хезна, оцу харцонашна [illegible] стага КПСС обкоман хьалхарчу майда[illegible] реализацар хаийтина, бохуш. ХIетахь мичхьа [illegible] хьекъале турпалхой? ХIокху тIаьххьарчу [illegible] и майра нах, 70 шарахь бистхила ца бaь[illegible] майралла гайта хIинца арабевлла!

9

[illegible] кхолламан бала болчу наха хоьтту: [illegible] шерашкахь нохчий иманах, оьздангаллех [illegible] ду те?» – бохуш. Бахьана вай баккъал а [illegible] ду. Делах, Къематдийнах тешаш, кхоьруш а, [illegible] кхоьруш, бусалба динехь нисвелла стаг галвок[illegible] бахамо, хьоло, къелло, мацалло, цхьана а ха[illegible] пайхамара а бусалба адамашна тIедеххкина [illegible] цахилар гучудолу, уггаре а хьалха, вайн [illegible] гашкахь.

[illegible] доьзалех кхоллало. Доьзалш – къоман бух, [illegible] оьцу хьоста ду. Доьзал ша къастийча, иза жима [illegible] къоман иман, сий, хьекъал, кхетам, могашал[illegible] хIораммо а шен доьзал муха кхолларх, има-

нехь кхетош-кхиорах дозуш хуьлу. Ткъа оцу доьзалан иманан, оьздангаллин гIаролехь лаьттарг зуда, нана ю. Адам а,Хьава а доцург дуьненчу мел даьлла адам Дала зудчун кийрахь а кхоьллина, зудчун, ненан кийрара схьа а даьлла. Бераш хьекъале, кхетаме, могаш, оьзда, къинхетаме, я цхьана дашца аьлча – бераш иманехь кхиорехь коьрта меттиг дIалоцу зудчо, ванас. Адаман уггар хьалхара хьехархо нана ю. Цо Iамадо бер меттан хьалхара дош ала а, цо Iамадо иза кхерамах, бохамах лардала а, дикаг, вониг къасто а, къинхетаме хила а, цо хьоьху берана оьзда гIиллакхаш а.

Зеделла ду, хьекъалца, Iилманца, оьздангаллица, къинхетамаллица, адамашна пайдехьа гIуллакхашца дуьненан историхь дикачу агIор цIе йоккхуш гIарабевллачу нехан наной, хIусамнаной хьекъале, оьзда, къинхетаме, Делах тешаш, Делах кхоьруш а зударий хилла хилар. Зударий оьзда, могаш, къинхетаме, иманехь болу къам иманехь хуьлу, ткъа зударий оьздангаллех боьхнехь, и къам иманах, оьздангаллех а дохаран коьрта билгало ю. Амма зударий иманах, оьздангаллех ца буху, оцу къоман боьрша нах хьалха иманах, оьздангаллех а боьхначул тIаьхьа а бен. Нагахь санна, къоман боьрша нах иманехь, оьзда, къинхетаме, собаре, доьналле къонахой белахь, шайн зударийн сий, могашалла, оьздангалла ларъеш белахь, оцу къоман зударий цкъа а оьздангаллех бухур бац. Амма зударийн дай, вежарий, кIентий, хIусамдай оьзда, иманехь бацахь, къонахой бацахь, церан зударшна маршо йолу царех тера хила.

Адамийн юкъараллехь зударша Iаламат доккхачу маьIнин а, жоьпаллин а меттиг дIалоцуш хиларна КъорIан чохь а, Суннашкахь а зударех, зударийн, боьршачу нехан а, хIусамден, хIусамненан а, дай-нанойн, берийн а юкъаметтигех лаьцна дуккха а, чIогIа а аьлла. Царех лаьцна бIе гергга аят ду КъорIан чохь. КъорIан чохь а, Пайхамаран хьадисашкахь а цхьа дош ца аьлла зуда сийсазъеш, цуьнан бакъонаш лахъеш, эшош. ДIа мел аьлла дош зуда, нана лоруш, цуьнан сий, оьздангалла ларъеш аьлла.

Зуда уггар хьалха нана ю. Цо кийрахь хала лелаво доьзалхо, хала дуьненчу воккху/ *КъорIан, 3I сура, I4 аят; 46 сура, I5 аят*/, лазарша хьийзош, яларна кхерам болуш. Исс баттахь ненан кийрахь цуьнан кхача буу беро, дуьненчу даьлча шина шарахь ненан некхах декхаш кхуьу иза /*2 сура, 233 аят*/. Бер

моцделчи, дилхича иза дакхо хьалагIуьттуш, буьйсанаш набарза, эшна хуьлу цецан. Шен беран са ца далийта шен са дIадала кийча хуьлу иза, цундела зударий, уггар хьалха наной, дуьхьал хуьлу мулххачу а тIамна, адамийн цIий Iанорна, адамаш дайарна.

КъорIан чохь а, шариIатехь а бусалбанашна доьзал кхоллар-рехь а, иманехь кхиорехь а тIедеххкина декхарш а, хьарам дина дихкинарш а ду. Бусалба стага и декхарш кхочушдеш ца хилча, хьарам дина дихкинарш лелош хилча, цуьнан доьзал кхуллуш йоккхачу хьалхарчу гIулча тIера дIа талхадо Дала бусалба адамашна тIедехкина декхарш,цундела вай иманах, оьздангаллех дохаран коьртачу бахьанех цхьаъ ду иза.

I0

Зудчун бертаза, нуьцкъах маре йигна зуда стагана хьарам йо шариIато. Маре деш долу стаг а, зуда а вовшашна реза доцуш я шиннах цхьаъ вукхунна реза доцуш и шиъ цхьаьнатоьхча, цоьршиннен дахар декъаза хуьлу, доьзалехь барт, марзо ца хуьлу, цен-цецан юкъаметтигаша зуламе Iаткъам бо берашна. Цундела цамагадо шариIато йоьIан бертаза, нуьцкъах маре ялар а, йигар а.

Маре йоьду йоI, иза а, цуьнан да-нана реза а долуш, церан кIусамера араяккхале, йоьIан а, кIентан а гергарчийн векалшна хьалха шиъ теш волуш, юьртан имама я къедас там-мах бина дIайигна ева/ *4 сура, 25 аят*/. Маре деш долу шиъ я шиннах цхьаъ Далла Iамал еш дацахь, цаьршина юкъахь мах бар ца магадо/ *2 сура, 22I, 236 аяташ*/. Мах беш я зуда юьтуш теш кIоттийна шиъ стаг Далла Iамал еш, дог цIена, тешаме, хьанал хила веза/ *65 сура, 2 аят*/. Мах бале кIанта йоIах куьг тохар доьхку шариIато. Ткъа мах бале и шиъ цхьаьнаIер хьарам, зина лору, и шиъ иштта цхьаьна а Iийна кхоллавелла доьзалхо зинах кхолладелла къутIа лору.

Мах бечу хенахь йоI юьгучу кIанта бина тIелацамаш /там, урдо, совгIаташ, кхидерг а/ йозанан барта тIе дIаязбо, цунна буха куьйгаш яздо маре дечу кIанта, йоIа а, имама, шина тешо а. Имамо мухIарца чIагIбой, и барт йоIе дIало. Нагахь санна, зуда а, беран а кхаба стеган аьтто бацахь, зуда ялор къобал ца до шариIато.

Шаххара а 90 % нохчаша кхочуш деш дац и декхарш. Доьзал кхолла стаг, зуда а цхьаьнакхеташ йоккхучу хьалхарчу гIулча

тIехь талхадо шариIато тIедеххкина декхарш. Дукх[illegible]
дена-нанна а ца хууш, буса къайлах маре йоьду йоI. Мах [illegible]
шолгIачу дийнахь кхочушдо. Ткъа йоI нуьцкъаха ядийна [illegible]
йоI йолчу нахаца машар, барт бан гIерташ, мах бар [illegible]
дийнахь ца хуьлу. Мах бале оцу юккъехь кIант, йоI цх[illegible]
зина лору, нагахь санна цаьршиннен доьзалхо кхоллалахь, [illegible]
лору. Ишттa кхоллавелла доьзалхо иманехь хуьлийла дац.

Дукххахьолахь маре деш болу вайн кегийрхой ламаз [illegible]
марханаш кхобуш-м муххале ца хуьлура, цхьаболчарна, [illegible]
тала, алхьам, къулханаш деша а ца хаьа. Мах беш тешаш хI[illegible]
хьалха тIенисбелла нах. Далла Iамал еш боцурш а, маш[illegible]
лурш а. Уьш дог цIена, хьанал хилар а ца хьехадо.

Стага а, зудчо а шаьш маре деш а, церан мах бечу мо[illegible]
ша а, оцу хьалхарчу уггаре а жоьпаллечу муьрехь талх[illegible]
салба дино шайна тIедеххкина декхарш. Ишттa кхолл[illegible]
доьзалехь иман, оьздангалла а муха хир ю?

11

Зуда йитар Iаламат чолхе а, жоьпаллин а гIуллакх [illegible]
нохчийн къоман Iадатехь, ткъа шариIатехь хIинца а иштт[illegible]
луш ду иза. Нохчийн Iадатехь зуда йита бакъо яцара, [illegible]
санна цуьнгара цхьа боккха бехк ца баьллехь. Ишттa бехк [illegible]
ла йитина цIаеанчу зудчунна тIехь эхьан томмагIа ду[illegible]
цуьнан ерриге а оьмарехь. И эхь цуьнан гергарчу нахана [illegible]
догIура. Цундела, цара шайн невце я цуьнан гергарчу [illegible]
цхьаьна жоп доьхура: шайн зудчуьнгара хIун бехкбаьлла [illegible]
на цIа, хIусамдена муьтIахь, тешаме яцара иза я доьзалн[illegible]
ха шен декхарш кхочушдан хьекъал, кхетам, могашалла [illegible]
гIорасиз яра иза, кхин а, кхин а. Ишттa цхьа бехк ца баьлле[illegible]
зуда йита бакъо яцара майрачун. Ткъа зудчунна тIе зуда [illegible]
дуьйцу а ца хезнера вайн дайшна. ТIаккха-м зудчун а, ст[illegible]
нахана юкъа мостагIалла дужура.

ШариIатехь майрачунна зуда йита бакъо ло, нагахь сан[illegible]
зуда хьекъалх тилла я бIаьрзе, я дарба доцуш уьне цам[illegible]
луш елахь, я хIусамдена тешаме яцахь, я доьзалхо ца ху[illegible]
елахь, я хIусамдеца цхьаьна Iен ца мегаш, дегIаца сакхташ [illegible]
лахь, я хIусамдена а, доьзална а хьалха шен декхарш кхочуш[illegible]
гIорасиз елахь. Царах муьлхха а цхьа бахьана я бехк зудчуь[illegible]

[illegible] цунах дIакъаста бакъо ю майрачун, амма царех [illegible] цуьнан бацахь, иза йита бакъо ца ло. Оцу [illegible] майрачуьнца делахь, зудчунна а бакъо ло цунах [illegible] майрачух дIакъаста зудчунна бакъо [illegible] тIех верстина велахь.

[illegible] и бехкан доцу зуда йитар нийса ца лору [illegible] нохчашлахь дукха меттигаш нисло шена [illegible] могаш, оьзда, къинхетаме а йолу зуда шена [illegible] моллачу хенахь кхин хазъеллехь, иза цIийнах, [illegible] дIайохуьйтуш, я цунна тIе зуда ялош.

[illegible] цхьана боьршачу стеган йиъ зуда хила магий-[illegible] йитар а, зудчунна тIе зуда ялор а, цхьана хенахь ши [illegible] кIезиг ду вайна гондIа дехачу бусалба къаьм-[illegible] даьржина нохчашлахь. Зудчунна [illegible] букарчу зудчуьнга а, цуьнан берашка а кхочу [illegible] хала ду. ТIееанчу зудчуьнга а, иза ялийначу [illegible] беха берийн дегнаш чохь шаьш дуьненахь [illegible] а хенахь. ХIетте а вайн молланаша иза къо-[illegible]

[illegible] нохчашлахь шариIат а, къоман Iадат а талхош [illegible] зудчунна тIе зуда ялор а Шемалан заманахь юкъа-[illegible] шерашкахь бахбеллачу тIамо дук-[illegible] дIахьора, зударий жоьра буьсура, кхиъначу [illegible] баха боьрша нах ца тоьара. Оцу бахьанашна [illegible] берaш дуьненчу довлар, тIамо лахдина къам [illegible] Шемална тIемалой оьшура, цкъа-делахь, бераш [illegible] делахь, марехь боцу зударий зинан новкъа ца [illegible] йолуш. ШариIат а, Iадат а талхош Шемала [illegible] маре баха хан йолу мехкарий а, къона жоьра [illegible] тIе маре бахар а, бигар а тIедожош. Йоьду-[illegible] бертаза зудчунна тIе зуда йига дуьхьалваьлларг [illegible] иза реза хиллалц дийнахь-буса цуьнгара [illegible] докхуш, цу чохь латтавора.

[illegible] масал ду тIамо адамаш оьздангаллех дохош хи-[illegible] оьзданиг адамашка тIелацийта, леладайта хала [illegible] сиха орам тосу. ХIетахь, оцу тIеман зама-[illegible] шариIат а, къоман Iадат а, и тIом чекхбаьл-[illegible] халкъана юкъахь дисира. Юьхьанца таро йолчу [illegible] зуда, тIаьхьа – шайна луъучара.

Доьзал иманах, оьздангаллех бохучу бахьанех цхьа а нох-
чийн къам кхетамна тIаьхьадисаран билгало а ю нохчийн боь-
шачу наха дукха зударий кхийлар а, зударша дукха марой-
дар а, зударшна, берашна тIе зуда ялор а, маре яхар а. Букъ-
динехь боьршачу стеган еанга кхаччалц зуда хила магаде бох-
чух нийса ца кхета нохчий, ткъа Iеламнахана уьш нийса кхета
ца хаьа я ца лаьа.

Иманехь, могаш, оьзда, хIусамдена тешаме, муьтIахь йо-
зудчунна, берийн нанна тIе зуда яло магош меттиг ца хуьлу
КъорIан чохь а, Пайхамаран хьадисашкахь а, шариIатехь а.
Iалайсалам, вайн Пайхамара дуьххьара ялийна Хадиждa цуьна
та шо йоккха хилла, амма иза дуьненахь йолуш цунна тIе зуда
ца ялош, цуьнца бертахь, вовшашна муьтIахь ткъе пхеа шарахь
ваьхна иза. Зудчунна тIе зуда яло боьршачу стагана магийна
нийсса аьлча, еанга кхаччалц зуда хила тардолуьйтуш бахьа-
наш а, некъаш а ду шариIатехь. Коьртачу декъана дагахь
вай дийцина, зуда а, майра а дIасакъаста бакъо луш долу бахьа-
наш ду. КъорIан чохь боху, нагахь санна айхьа балийначу зу-
даршна юккъехь хьайга нийсо ялур елахь, верас воцуш байлахь
йисина йоI ялае, шиъ, кхоъ, еанга кхаччалц. И нийсо кхааьш
ялур яцахь, цхьаъ ялаей, цуьнца ваха /*4 сура, 3 аят*/. Кхин
а боху, амма хьуна мел лаарх а, хьо мел гIертарх а айхьа ба-
лийначу зударшна юккъехь хьоьга нийсо ялур яц / *4 сура, 129
аят*/.

Iалайсалам, вайн Пайхамара а, цуьнан асхьабаша а зудчунна
тIе зуда ялош хилла, нагахь санна иза яло цхьа доккха бахьана
хилча. Масала, бухара зуда цамгаро лаьцна я заьIап, я доьналла
ца хуьлуш, я божабер ца хуьлуш, дуьненчу даьлларг ца дуьйлуш
хилча. Цкъа-делахь, тIе яло зуда бухарчун бертахь иза реза а
йолуш ялайора. ШолгIа-делахь, тIе яло зуда муьлхха а, шайн
хазъелларг ца ялайора. Да-нана, верас воцуш байлахь бисина мис-
карий а, хIусамдай белла я тIамехь байина берашца жоьра бисин-
на зударий балабора. И шаьш бало зударий шайн берех а ца
къастабора, берашца цхьаьна балабора, Делан дуьхьа оцу зуда-
рийн а, берийн а дола дан. Iалайсалам, вайн Пайхамара шина
зуда ялийна боху /*Уроки ислама. Махачкала, 1997 г. стр. 61*/.
царех бархI гIазотан тIамехь хIусамдай белла жоьра бисина, цхьа
берш байш кхобуш болу зударий хилла.

[illegible] зудчунна тIе зуда муха ялайо вайна хаьа. Бу- [illegible], амма, могаш а, шена муьтIахь, тешаме йоллу- [illegible], йоIарий а боллушехь, иза шен хIусамдеца [illegible] дуьне йоллушехь, шайна хазъелла муьлхха а [illegible]. Цуу тIе алочу зудчун бераш делахь, иза царех а [illegible]. Цаьрачу майрачо цуьнан бераш ненаца дIа ца дуьгу, [illegible] дIа а ца йокуьйту, берийн дас цунна бераш ца гой- [illegible] хуьлу дукха.

[illegible] а бахна, берашца цхьа бисина нохчийн зударий, [illegible] бераш дIа а тийсина маре ца йоьду. Хийла [illegible] зударий бу иштта бисина, бераш кхобуш цIахь Iаш, [illegible]. Декъаза хуьлу церан дахар. Ков-керт церан [illegible] хуьлу. Берашна рицкъа, тIедуха, когадуха латтадо цара. [illegible] дог Iийжа оцу зударийн. Бераш даккхий хилча, [illegible] зударий бало, йоIарий маре бахийта гIайгIа бо.

[illegible] тайпа зударий бу, берех а къастош битина цIа баххий- [illegible] маре а бахана шайн берийн сий ца дайа, царна [illegible] маре а ца боьлхуш къанлуш. И шайх дIакъастийна [illegible] хилча, маьца а цкъа шайна тIедерзаре, царех [illegible] маре сатуьйсуш Iаш.

[illegible], берашна а тIе маренаш дийриш кхин тайпа зуда- [illegible] шайн маре ца нисделча, кхечанхьа маре боьл- [illegible] а маре деш. Цхьанхьа маре ца нисделла кхоллам [illegible], кхечанхьа шайн ирс ма лаха, дуьненах догдиллий, цаьр- [illegible] боху не. Амма зудчунна, берашна тIе маре а баха- [illegible] а ца бохуш, зударий боцчу нахе маре баха мегар ма [illegible]. [illegible] а бохуш маре боьлху зударий адамаш ма дац. [illegible] зударийн дуьне а, эхарт а декъаза дийр ду Дала.

I3

[illegible] хилла, чолхе ду шариIатехь зуда а, майра а [illegible] а вуьйтта аьлча – зуда йитар. Оцу хьокъехь дукха [illegible] а аьлла КъорIан чохь а, Пайхамаран хьадисашкахь а. [illegible] а аьлларг зудчун бакъонаш, сий, оьздангалла, мога- [illegible], доьшал ца бохийта чIогIа бух буьллуш а ду.

[illegible] дийцинчех цхьа бахьана хила деза. Юьтуш [illegible] бутт юкъа а болуьйтуш, кхузза йита боху шариIато [illegible] */[illegible] аяташ/*. Цхьанаметта кхузза йитар ца магадо. [illegible] а болуьйтуш зуда кхузза йитаран масех бахьана,

маьIна ду. Цкъа-делахь, ойла ян, дохкодала, барт хилитохо
цаьршиннен. ШолгIа-делахь, зуда дегIах доьзалхо хьарчаь
хиларан къастам бан хан хуьлу. КхозлагIа-делахь,
нахана цаьршинна юккъехь барт, машар бан, доьзал
кIелхьарабаккха хан хуьлу */2 сура, 228 аят/*. Амма,
тича а и шиъ дохко ца далахь, цаьршинна юккъехь
хилахь, кхо бутт баьлча, кхозлагIа йитича иза гуттаренна
ло, майрачунна юха ца кхочу. ТIаккха и зуда кхечу
яхана, цо йитина цIа яийтича, хьалха хиллачу майрачунна
цхьаьнакхета лаахь, дуьххьар ялош санна, там-мах
накхета бакъо ю */2 сура, 230 аят/*. КхозлагIа йиттина
чун кертахь Iен бакъо ю зудчун, амма вовшашца цхьана
юкъаметтиг а йоцуш. Оцу хенахь цунна кхача а, духар
дерг а латто декхар ву майра.

Зуда а, майра а дIасакъаьстачу гIуллакх даьлча,
на цхьатерра бакъонаш ло шариIато. Уьш лакххахь дийцина
юха а карладоху ас. Шиннах цхьаъ вукхунна ямарт,
делахь а; шиннах цхьаъ доьзалхо цахиларна бехке
шиннах цхьаъ иэсах даьлла делахь а; шиннах цхьаъ
делахь а; шиннах цхьаьннан дарба доцу цамгар елахь
нах цхьаьннан цхьаьна Iен ца мегаш Iоврат сакхт елахь
рачух дIакъаста зудчунна бакъо ло, нагахь санна майра
тIех верстина велахь а.

Царал совнаха, зудчунна а, майрачунна а дIасакъаста
ло, нагахь санна шиннах цхьаъ мел аларх, дехарш дича,
маш тийсича а Далла Iамал еш дацахь. Нагахь санна, зудчунна
а, майрачунна а юккъера безам, марзо, барт а юхаметтахIу
боцуш боьхна дIабаьллехь, иза юхаметтахIотто цаьршинн
гарчийн ницкъ ца кхачахь. ТIаккха и шиъ шаьш а,
Iазапехь ца латто, цаьршинна дIасакъаста бакъо ло шариI

Бакъо ца ло доьзалхо хьаьрчина зуда йитина араякха
гахь санна, зуда доьзалхочуьнца елахь, цунах иза паргIа
лалц цунна оьшург а латтош иза хьайн хIусамехь кхаба,
иза доьзалхочух маьршаяьлча, шаьшшиъ цхьаьнакхеташ
чу бартаца зудчунна дала тIелаьцна урдо, кхидолу совгIа
/ахча, мотт-гIайба, даьхний, кхин ерш/ иза реза еш дIа а луш,
стаг теш хIоттош, йита боху */65 сура, 1,2,4–7 аяташ/*. Д
пхийтта шо кхаччалц бер нанна кхачадо шариIато, нагахь
иза иманехь кхетош-кхио ненан таро елахь. Оцу хенахь
оьшург латтор майрачунна тIедожадо. Алименташ эр ду-кх

[illegible] зуда юьтуш, и лакхахь дийцинарш цхьа а [illegible] Дуьненахьолахь тешаш боцуш а юьту зуда. Иза [illegible] тухий а, кехат яздой а юьту. Цкъа я [illegible] «Ас сайна хьарам йина, нахана хьанал а [illegible] йиш а юьту. Иштта йитина зуда шариIатехь [illegible] иштта йитина зуда маре гIахь, шен хьалхалерчу [illegible] тIехь а йолуш йоьду, иштта маре хьарам зина [illegible]

I4

[illegible] цхьаъ бахархо цхьаъ долу ваьсначу девнаш, зудий, майрий къас- [illegible], маларна тIера дIадолалуш хуьлу. И малар [illegible] похчашлахь. ХIинца болчу баккхийчу [illegible] процент болахь кхин хир бац къоначу хенахь а, къе- [illegible] Нортгалц малар малаза. Да молуш хилар боккха [illegible] Иза ца дийцича а вайна хууш ду. Дала хьа- [illegible] долу малар молу стаг волчу хIусамехь цкъа а [illegible] хирг цахилар вайна даима схьадуьй- [illegible] цкъа ду цкъа а вай ца дуьйцуш я ойла ца [illegible] теллина, чIагIдина ду алкоголикех, нар- [illegible] доьзалхо дегIаца, хьекъалца я кхе- [illegible] доцуш ца хуьлу, аьлла. Иманехь муха хир ву и [illegible]

[illegible] боьршачу стагана а цхьатерра дихкина зина, цаьр- [illegible] гайтина */24 сура, 2 аят/*.

[illegible] заманахь вай кхочушдийриг хиларх [illegible] иманах боьхнарш боьрша нах бу. [illegible] берш долу божарий синкъерамашкахула, лов- [illegible] тIехьийзаш лела. Шайн ярташна гена [illegible], курорташка, санаторешка садаIа, балха, мехе [illegible] муьйлуш, шайна хьарам, боьхачу зударшца сакъоь- [illegible] божарий, нийсса аьлча, зина леладо цара. Иштта, [illegible] кхечу къаьмнашна юкъа бахча, цIахь хIусамнаной [illegible] божарий цигахь кхечу къомах, кхе-чу динехь болу [illegible] а царна тIебахана бехаш бу. ТIаккха, цхьа хан [illegible] а боьрзий, шайн хIусамнаношца цхьаьна бе- [illegible] ца бича шен хIусамнана хьарам ма ю ишттачу [illegible] Иштта лелачу боьршачу стеган бераш иманехь муха [illegible]

Сан тидам хилла, юьртахь эхь-иман долу къона
на-шина шарахь арахьа махка балха я мехе вахча, цуьнан
гIиллакхаш а вочу агIор хийцалуш. Иштта, маларца а,
бахьнашца а оьздангаллех бухучу нахех ас ядина
романна а, цхьамогIа дийцаршна а тIехь.

Цхьа пхи-ялх шо хьалха даррехь малар, цигаьрка
ца баьхьара нах. Тахана товар духкуш ду гIалаийн,
урамашкахь. Къеначу, къоначу зударша а, берашна а
духкуш бу, хьанна хаьа, и шаьш духку малар кхана
гаьрка оза а буьйлабала а мега.

Ойла ел аш, цхьа зуда а ялийна, цкъа маре а бакъо
доьзал кхоьллинарш дукха бу я шозза а, кхузза а, кхин
зударий балийнарш я маре баханарш дукха бу? Иштта
наш долуш я деца, я ненаца а доцуш бераш мел ду? И
иманехь, оьзда хьан кхиор ду? Цкъа-делахь, и дукха зударий
божарий а, я дукха маре ден зударий а ма ца хуьлу оьлла,
нехь нисбелла. Иман, адамалла, оьздангалла йолчу стага
чунна, берашна тIе зуда а ялор яц, зудчунна а, берашна
маре а гIур яц. Акха адамаш ма ду уьш.

Лаххара а шина шарахь шен бер некхах даккор
тIедожадо КъорIано */2 сура, 233 аят/*. Оцу
паргIатйоккху, нагахь иза цамогуш, сакхте, некхехь шура
елахь. ТIаккха бакъо ло кхечу зудчуьнга бер дакхадайта,
и аьтто бацахь, кхин кхача бао. Ткъа вайн зударша
Шайн догIмаш кепах, куьцах духур ду бохуш, цкъа а
ухьуш, туьканара оьций шишанашца кхача баабо берашна

Иштта, пхийтта шаре даллалц бер ненаца хила
бусалба динехь. Ткъа майрачо доьзалхочуьнца а йолуш
чу зудчо шен бер дуьненчу ма-даьллинехь, цкъа
ухьуш майрачун нахе дIалуш, я ша майрачо йитина дIайо
некхехь долу жима бер дIа а тосий дIайоьдуш а меттигаш
дукха хуьлу вайна юкъахь.

Ишттачу берийн ирс а муха хир ду, уьш иманехь а
ор ду, иштта доьзал боьхначу я бохийначу доьзалехь иман
хир ду?

Доьзал кхолла стаг а, зуда а цхьаьнакхеташ дуьхьара
кхучу гIулча тIехь дуккха а нохчаша дуьззина кхочуш
Дала, бусалба дино бусалба адамашна тIедехкина декхарш.
кхочуш ца до зуда а, майра а дIасакъаьсташ а. Нана а,
вовшехкъестош уггар дакхийчех къа латадо вай. Зударийн

[illegible], пирин бакъонаш ларъе, цаьрца къинхе- [illegible] адамашна тIедеххкина декхарш [illegible], ткъа бусалба къаьмнашца дуьстича, нох- [illegible] Iаламат дукха бу шозза-кхузза, мосазза зу- [illegible] нах а, шитта маренаш дина зударий а, да- [illegible] долуш, царех хаьдда байлахь дисина, [illegible] берош а.

[illegible] бусалба дино магош доцийла ца хууш, [illegible] бакхий нах, Iеламнах, хьаьжой а. Пач- [illegible] а, политикана а юкъа а ца гIерташ, я [illegible] цахуучу, шаьш охIланаш боцчу гIул- [illegible] гIерташ, адамаш иманехь нисдан хIунда [illegible]?

15

[illegible] къинойх лерина хьагI-гамо ю вайна [illegible]. [illegible]ра схьадогIуш цхьа кица ду вайн: [illegible] нохчашка, шун элий муьлш бу аьлла [illegible] боху: тхан элий бац, тхо дерриге а [illegible] ойла а ца еш, вай хIинца а дозалли- [illegible] элий, лайш ца хилла, массо а цхьанийс- [illegible] бахна.

[illegible] хIун ду аьлча, оха тхешан къона- [illegible] ца хIиттийна, церан сий ца дина, лар- [illegible] а, цхьа а Iедал ца хилла, тхо анархисташ [illegible] ду. [illegible] хIокху тIаххьарчу кхаа бIе шарахь нох- [illegible] элий хилла, нохчийн къомах боцурш. [illegible], доьналле нах къомана коьрте а хIиттийна, [illegible] кара дIа ца бала XVIII-чу бIешарахь шайна [illegible]гIобартойн, чергазойн, гIумкийн, суьйлийн а [illegible]. Царна шортта ял а, тоьллачуьра бIен- [illegible] мохк а луш.

[illegible] нохчий Россин олаллина кIел бахча, ур-ат- [illegible] а шиъ-кхоъ велахь, кхин нохчо ваца- [illegible] а, кIоштийн приставаш, берриг чинов- [illegible], гуьржийн, эрмалойн, хIирийн, дегIастанхойн, [illegible] бара Нохчийчохь. Ткъа Советийн Iедал [illegible] тIехь куьйгалла хьан дина вайна хууш ду.

[illegible] дIаяханчу заманахь а ца хиъна, я ца лиъ- [illegible], кхетаме, оьзда, доьналле къонахой къасто, уьш

коьрте а хIиттийна, шен кхоллам церан кара а белла, ...
къаьмнаш санна даха. Ткъа къомана тIе цхьа бохам ...
та къонахой ша-шах халкъана коьрте нисбелча, ...
бан а ца хиъна я ца лиъна.

Кавказан ламанхойн шайн маршонехьа боламан ...
лерачу имаман Мансуран цIе историхь эзарнаш ...
йисина. Амма шен къомана тIе бохам беъча цуьнан ...
велла иза, ши бутт балале шен нохчаша махках а ...
шарахь эдагашна /адыгашна/ юкъахь вехира, ...
ман маршонехьа боламна тIехь куьйгалла а деш. ...
ра йийсаре вигна иза Шлиссельбургски гIопан ...
хина. **И шен турпал дIавоьллина меттиг ца хаьа ...
мана.**

Таймин Бийболат Кавказехь, Россехь, Персехь, ...
гIараваьлла вевзаш тIеман баьчча, говза политик, дипломат, ...
ле къонах а вара. Тахана санна, тайпанашка декъаделла ...
халкъ цхьана а тоьхна, цунах цхьа буй а бина, ...
лонизаторех цуьнан маршо ларъян гIоьртира иза. 1825-чу шеран ...
баттахь Майратуьпахь шозза нохчийн къоман гулам ...
цо, имам харжийта. Цкъа гулбелча, барт ца хилла, ...
ра нах. 25-чу майхь, шозлагIа гулбелча, нохчо ...
ДегIастанарчу Кудутлу юьртара схьаваьлла суьйли ...
имам хаьржира. Цамгаро лаьцна Бийболат паччахьан ...
командованин ямартлонца цуьнан чIирхоша гIумкийн ...
Иза дIавоьллина каш мичхьа ду ца хууш, къийсаман ...

ДегIастанахь имам кхайкхийначу Шемалан имамалла ...
а дер дацара нохчийн баьччанаш Ташу-Хьаьжа, ШоIип-молла, ...
Удди-молла, Жовтха, Домби, Оьздамар, кхин, кхин а ...
ра. Нохчийн тIемалоша ДегIастана а боьлхуш цигахь ...
дора. Нохчийчухула цунна тIегIерта оьрсийн эскарш ...
1839-чу шеран августехь шайна гIо деш виъ эзар гергга ...
а волуш оьрсийн эскарша Ахульго дIалаьцча, шеца ...
а волуш шен доьзалца Шемал ведда Нохчийчу веъча, ...
цIераш яьхначу нохчийн баьччанаша тIелецира иза. 1840-чу ...
рахь Нохчийчохь юкъара гIаттам болабелча лакхахь цIерш ...
начу баьччанех муьлхха а имам хила хьекъал, Iилма, ...
долуш воллушехьа, нохчо ца харжа, Шемал имам хаьржира ...
чаша. Цул тIаьхьа, пхи-ялх шо далале, нохчийн оцу къонахий ...
цхьа а дийна ца висира. ШоIип-молла, Удди-молла, Домби ...

[illegible] нохчаша тӀелаьцначу гӀумкийчо вийра, [illegible] байира, и цамгарх кхелхира.

[illegible] а ца оцуш, къанваллалц шен къоман мар[illegible], угтар хала киртиг тӀехӀоьттича, мас[illegible] цхьа висча, йийсаре вигна Хасин[illegible].

[illegible] барз бац.

[illegible] инарлийн Граббен, Воронцовн эскарш[illegible] гӀараваьлла ши полководец вара [illegible], шелахойн ТӀелхаг а. Цаьршиннен тӀеман [illegible] ю Россин тӀеман академешкахь. [illegible] вийра. ТӀом чекхбаьллачул [illegible], цамгарх дӀакхелхира ТӀелхиг.

[illegible] паха кошара схьадаьккхина цуь[illegible] цӀийнан неӀарна арахьа тӀе а тов[illegible]. [illegible]нна доьзало неӀ схьайиллича, цӀа [illegible] дакъа...

[illegible] вогӀу шайн заманахь Россин тӀеман [illegible] ши полководец.

[illegible] нохчийн гӀаттаман куьйгалхо 26 шо [illegible] Хьаьжа, гӀаттам хьаьшначул тӀаьхьа ша [illegible], шен лаамехь Ӏедална тӀевахара. [illegible] нуйла хуъушехьа. Ша тангӀалкхашна [illegible] мийра тоьхна цергаш яьхна, цхьаьнг[illegible], вахана гӀанта хьала а ваьлла, ша[illegible], ша ког тоьхна кӀелхьара гӀант дӀа а [illegible] иза.

[illegible] хаьржича, иза къобал ца вира цуь[illegible] тайпано.

[illegible] Соьлжа-ГӀалахь цуьнца цхьаьна ирхъоьл[illegible] турпалхочун каш дац, уьш дӀабоьхкина [illegible] халкъана.

[illegible] мохкашкахь а цӀе йоккхуш нохчийн къо[illegible] Харачойн Зеламха. Нохчаша шаьш ямарт[illegible]. Дийца воьлча нохчийн историхь дукха ду [illegible].

[illegible] цхьа а тайпа хьагӀ яц сан, цаьрга боккха [illegible]. Дуьненахь цхьа а зуламе, вон къам дац, амма [illegible] нуламхой бовлу. Дуьненара дерриге а къаьм[illegible] кхоьллина. Цхьана заманахь Нохчийчу, нох-

чийн къомана тIебаьхкина, цо тIелецна нах вон ...
гIерта со. Со ала гIертарг кхин ду. **Шен къонахий ...**
туш, уьш сийсазбеш, уьш ца ларбеш, кхечу къаьмнаш ...
те а хIиттош, хIунда даьхна вайн халкъ? Вайна ...
хой хIунда ца бевза, уьш коьрте хIунда ца ...
хIунда ца дугIу, уьш хIунда ца ларбо? Вайна къонах ...
къонах ву, дикачунна – дика ву, хьекъалечунна ...
долуш ву ала хIунда ца лаьа. Шечул алсам ...
берг, шечул дика хIусам ерг хIунда ца веза? Вайн ...
хьаьгIнаш хIунда ю, барт хIунда ца хуьлу?

Суна хетарехь, хIокху XX-чу бIешеран юьхьехь ...
нохчашлахь коьртехь хьекъал, Iилма а, доьналла а ...
вара Эльдарханов Таьштамар. Тифлисехь хьехархойн ...
а яьккхина, нохчийн халкъ дешаран серлонга ...
болх а бина. Теркан областерчу къаьмнаша Пачхьалкхан ...
депутат а хаьржина, цигахь Iаламат хьекъале, чулацам ...
лаш дина. Революци хилча цхьана а партина юкъа ...
иза. Амма Нохчийчохь, Къилбаседа-Кавказехь хилларчу ...
чески хиламашкахь жигара дакъалецира цо. Цкъа Горски ...
публикан серлонан министр вара иза, тIаккха цуьнан ЦИК ...
седатель. ТIаьхьа Нохчийн Автономин область кхоллича ...
нан ревкоман председатель, тIаьххьара а нохчийн ...
хьалхарчу съездо областан ЦИК-н председатель хаьржира ...

20-гIа шераш дуьйладелча Т.Эльдархановна дуьхьал ...
йолаелира нохчийн ялх тоба. Коьртачу декъана цара ...
вора, цо шен болх баккхийчуй, Iеламнаханий тIетийжаш ...
шарIан суд ларъярехьа ву, хIетахь Нохчийчохь кхоллабелла ...
сомольски организаци цо дIасахецна, бохуш. Ас дешна ...
самах лаьцна Нохчийн облЧК-н начальнико Ростоверчу ...
ЧК-н начальнике яздина рапорт а, шена тIекховдийна ...
эладитанаш Iорадохуш Т.Эльдархановс А.Микояне ...
хаташ а.

Оцу мотт-эладитанашца I925-чу шеран сентябрехь ...
председатель волчуьра Т.Эльдарханов дIа а ваьккхина, ...
метта балкхаро Энеев Мохьмад хIоттийра. Т. Эльдарханов ...
цхьаьна мукъабехира ЦИК-н декъашхой: З. Шерипов, ...
мов а. ТIаьхьа лецна хIаллакбира Митаев Iела, Соип Молла, ...
цхьамогIа гIарабевлла Iеламнах.

Нохчийн республикан партийни организаци кхоллаеллачу ...
на дуьйна I990 шо кхаччалц цуьнан хьалхара секретарь ...

[illegible] партин оргбюрон хьалхара секретарь оьр- [illegible], цунна тIаьхьа, Т.Эльдархановна дуь- [illegible] балкхаро Энеев Мохьмад вара, иза [illegible] КПСС обкоман хьалхара сек- [illegible] Къилбаседа-Кавказан ерриге а рес- [illegible] обкоман хьалхара секретараш даима мет- [illegible] бара. 30-чу шарахь дара моьтту суна, цхьа [illegible] республикашкахь КПСС-н обкоман хьал- [illegible] хIиттийра, амма уьш дукха ца битира. [illegible], районийн организацийн хьал- [illegible] меттигерчу къаьмнех нах бара. Ткъа [illegible] кхиа найна дика хаьа. Соьлжа-ГIалин [illegible] парторганизацийн хьалхара секретараш [illegible] хIиттийра. Районехь бехарш берриге а нохчий [illegible] нохчо ца хIоттийра Гуьмса районан партор- [illegible] Дукхахьолахь оьрсий хуьлура КПСС-н Шелан, [illegible] Цацаречин, Веданан районийн парторганиза- [illegible] секретараш. ТIаьххьарчу хенахь КПСС-н Веда- [illegible] оьрсийн зуда яра. 1957-чу шарахь дуьйна [illegible], КГБ-н, прокуратуран, суьдан, финансийн [illegible].

[illegible] организаци кхоллаелла 70 шо кхаьч- [illegible], дуьххьара нохчо Завгаев Докка хаьржи- [illegible] секретарь. Иза декъалвеш, и денош даздира [illegible] дохуш, мовладаш доьшуш, ловзарш деш [illegible]. Амма цхьа шо а далале цунна дуьхьал [illegible] Соьлжа-ГIалахь. Эххар а иза а, Лакхара Со- [illegible] дIасалаьллира.

[illegible] нохчийн. Кхечу къаьмнех болчу куьйгал- [illegible] нохчаша лахахь а, лакххахь а, амма [illegible] хIоттийча, цунна аьрзнаш яздора Моск- [illegible]. Цхьабакъду, цхьаболчу нохчашна [illegible] лардан ца хаьара. Курабовлу, харцо- [illegible], озабезамаш бо, нехан а, шайн къоман [illegible] кх вай кхетамна тIаьхьадисар.

[illegible] гIуллакхаш дина гIарабевлла дуьнена- [illegible] турпалхой, Iилманчаш, яздархой, кхиберш ле- [illegible] Масала, ДегIастанахь церан хIолламаш, му- [illegible] уьш бинчу ярташкахь а, Махачкалахь. [illegible] Харачойн Зеламханан ю бохуш скульптуран

памятник яра Сиржа-Эвла уллохь, Ведана [illegible]
техь. Цунна гонахара керт йохийна, говран а, [illegible]
на а тIе нийсалла тоьпаш йиттина, меженаш [illegible]
Шериповн цIарахчу тхан колхозан конторан [illegible]
бина хIоллам бара цуьнан. Иза а бохийна [illegible]
на Мамакаев Iаьрбин музей ю Лаха-Неврехь, цуьнан [illegible]
арда вовшахтоьхна, ларъеш.

Нохчийн къам кхетамца тIаьхьадисаран [illegible]
ло ю иза а.

I6

Цкъацкъа вешан кхетамца берийн амалшна [illegible]
Ваьшна цхьаммо, къаьсттина кхечу къомах волчу [illegible]
на тобано хаза хабар дийцича, царех атта тешна, [illegible]
нах цкъа а сийлахь ца хилла вайн къоман. Майра [illegible]
ламхо велахь а, цунах бIаьрг бузу. Хьекъале ву [illegible]
на хIумма а тамашийна ца хета, амма ша майра [illegible]
майралла гайта гIерташ, ши бIаьрг хьаббой, цIерга [illegible]

Оьрсаша, европейцаша а хьалха заманахь нохчий [illegible]
сийн маттахь яздина зорба тоьхнарш, дерриг бохуш [illegible]
ас. Цара массара нохчий майра, доьналле, говза [illegible]
ла, амма цхьаммо а уьш хьекъале бу аьлла яздина [illegible]

Вайн къам даима атта Iехалуш хиларан историе [illegible]
сех масал даладо ас.

I705-I7II-чуй шерашкахь оьрсийн Iедална дуьхьал [illegible]
гIаттам хилира башкирийн. Оцу къийсамехь арахьара [illegible]
царна. Я вуьшта аьлча, оццу хенахь Россера кхидолу [illegible]
а оьрсийн правительствана дуьхьал гIовтта лаьара. Оцу [illegible]
Къилбаседа-Кавказерчу къаьмнашна юкъа бахкийтира [illegible]
гIовттаме кхойкхуш, амма цхьаммо а церан кхайкхам [illegible]
лецира. I708-чу шарахь Уфара схьа нохчийчу веанчу [illegible]
та шайга и кхайкхам бича, иза имам а хаьржина, [illegible]
а хIиттина Терка-ГIала дIалаца бахана дуккха а нохчий [illegible]
байира. ТIаккха Терка тIерачу а, Астраханерчу а [illegible]
эскаршца Нохчийчу а баьхкина луьра таIзар дира [illegible]

«Шул майра, доьналле къам дац хIокху лаьмнашна, [illegible]
ман бIогIамаш ду шу!« – бохуш, хестош паччахьан [illegible]
хьал ткъа шарахь нохчашка тIом байтира Шемала. Оцу [illegible]
ах хIаллакьхилла нохчийн халкъ а, ягийна, талийна [illegible]

[illegible] ДегІастана дІавахана иза, ши бутт бала-
[illegible] цхьана оьрсийн йийсаре вахара.
[illegible] шен йийсархо. Паччахьана
[illegible] Шемала. Ткъа паччахьо цуьнан
[illegible] имаман зударшна безачу механ
[illegible] баха хаза, йоккха дворец елира,
[illegible] сом ахча лора. Цхьана кІантана,
[illegible] чин делира паччахьо. ШолгІаниг
[illegible] туркойн эскарийн инарла хилира. Ештта,
[illegible] ца хилира, нохчаша шайн ах халкъ
[illegible] а ягайойтуш, ткъа шарахь ги
[illegible] Шемалан.

[illegible] йийсаре лаьцна шайх Мансур ко-
[illegible] набахтехь валлийнера. Сибрех ба-
[illegible] Атин Атабина а, Дуин Іуммина а
[illegible] пхийтта сом лора. Шемална а, тІамна
[illegible] гІеттина эвлаяъ Кунта-Хьаьжа
[illegible] гІоьнца махках ваьккхира Шема-
[illegible] тІаьхьа, Даймахка цІа вирзича, нох-
[illegible] долуш паччахьан Іедало лаьцна Во-
[illegible] Устюжине ссылке вахийтира иза. Цигахь
[illegible] а дийнахь-буса Іедало кхо кепек харж

[illegible] нохчийн, дегІастанхойн, абхазийн, сванойн а
[illegible] паччахьан Іедална дуьхьал халкъаш
[illegible] ткъамданийн зІе яра хІетахь Стамбулехь
[illegible] инарлица Шемалан кІантаца ГІеза-
[illegible] гІаттам хьалха сонтачу нохчаша а бо-
[illegible] абхазаш, сванаш а гІовттуш. 1877-чу
[illegible] нохчаша гІаттам болийра. ДегІастанарчу
[illegible] Махьмин пурбане ладоьгІуш гІаттам ца
[illegible] хан елира. Оццу хенахь паччахьан эскар-
[illegible] хьаьшира нохчийн гІаттам. Оцу
[illegible] даккхалецира Салатаеверчу а, Іаьндарчу а
[illegible] Амма нохчийн гІаттам хьошуш оьрсийн
[illegible] а бара иттех эзар дегІастанхой. Уьш хилла а
[illegible] гІалгІайн, хІирийн, гІумкийн а дошлойн отря-
[illegible] поппхочунна баттахь пхийтта сом ял лора,
[illegible] ярташ тало маршо еллера царна, дийна я
[illegible] гІаттамхочух 25 сом ахча а лора. Нагахь

санна нохчашна дуьхьал дика латахь, дегIастанхойн йолахошна нохчийн латта лур ду аьлла дош а деллера Теркан областан хьаькамо инарла Свистуновс.

Нохчийн гIаттам хьаьшначул тIаьхьа, дегIастанхойн тхьамданийн бертаза халкъ гIеттира ДегIастанахь. ТIаккха, цабевллачу денна, гIаттамна коьрте хIиттира дегIастанхойн ханийн, бекийн тIаьхьенех нах. ДегIастанахь гIеттинчу халкъан дехарца цунна гIоьнна бахара нохчийн гIаттаман тхьамданаш. Амма уьш Тилитлахь а, СогIратлахь а ямартлонца оьрсийн инарлашка дIабелира дегIастанхойн феодалийн тIаьхьенаша.

ХIетахь хьалхе яьккхинчу нохчийн гIаттам чекхбелира масех эзар стаг вийна, иттаннаш ярташ ягийна, бIеннаш доьзалш Сибрех а кхалхош. ГIаттаман I3 куьйгалхо ирхъоьллира, ткъа стаг ткъаттIа шераш а, оьмарна а хенаш тоьхна каторге вахийтира.

Оцу гIаттаман кхолламах лаьцна ю сан «Лаьмнашкахь ткъес» роман. I9I9-чу шеран июнехь ДегIастанара эккхийна Узун-Хьаьжа Ведана а веана охьахиира. Кхузахь цо Къилбаседа-Кавказан эмират» а, ша цуьнан эмир а кхайкхийра. Иза къобалвеш, дуккха а нохчий тIаьхьахIиттира цунна. Вуьшта аьлча, нохчаша тIелецира иза.

I92I-чу шеран январехь суьйлийн гIараваьллачу хьоладас Гоцинский Нажмуддина а, Шемалан кIентан кIанта СаьIид-бека а Iехийна Советийн Iедална дуьхьал халкъ гIеттира Ведана кIоштахь. И гIаттам йоккхачу къизаллийца хьаьшира НКВД-н эскарша. Кхузахь халкъан цIий а Iанадайтина, СаьIид-бек ша схьаиеанчу Турце, Саудовски Араве дIавахара, ткъа Гоцинский висира I925-гIа шо кхаччалц. Оцу деа шарахь иза бахьана долуш лаьмнашкахь дукха нохчий хIаллакбира ЧК-н, НКВД-н а эскарша.

Иштта, арахьара тIебаьхкинчу нахах тешаш, Iехалуш царна тIаьхьа хIуьттуш, даима шаьш хIаллакбайтина нохчаша.

I9I7-чу шарахь Россехь революци хилча большевикаша Декрет даьккхира: Россерчу къаьмнашна маршо а, шайн пачхьалкхаш кхолла бакъо а лур ю аьлла. ТIаккха, бусалба халкъашна, церан динна маршо лур ю аьлла, кхайкхам бира. Большевикаша дуьйцург шаьш бIешерашкахь сатийсинарг, цуьнгахьа къийсинарг хиллехь а, ларлуш хилира Къилбаседа-Кавказера кхидолу къаьмнаш. ТIаьхьа, граждански тIом болуш а, нохчаша санна большевикашкахьа доггах къийсам а ца латтийра цара. Амма нохчий, гIалгIай а шайн баккхий нах, Iеламнах хьалха а болуш, болы

большевикашна тIаьхьахIиттира. Муха ца хIуьтту, С. Орджоникидзе а, С. Кировс а **«майра, кура гIалгIай, нохчий цхьаъ санна массо а Советийн Iедалехьа гIевттина. Терка тIехь Советийн Iедалан кхоллам Нохчийчохь а, ГIалгIайчохь а къастош бу»** бохуш, уьш хестийча!

И шайн «майралла а, куралла а» гайта гIоьртина бIаьргаш кьобдина, лергаш къевлина, даима санна цIерга лилхира нохчий. Деникинан 40 эзар эпсарх вовшахтоьхна тоьлла эскарш нуькъахь дохорца нохчаша, гIалгIаша а юкъахйитира Деникинан Москва тIе кечйина поход. Ткъа ламанан кхечу къаьмнаша, мостагIанна санна, наггахь герз а кхуссуш, атта даьккхира Советийн Iедал, ткъа «майрачу, курачу нохчаша а, гIалгIаша а» боьлла мах текхира цунах. Оцу тIамехь эзарнаш тоьлла кIентий хIаллакьхилира, иттанаш ярташ чим беш ягийра. Оццул шена мутIахь хиллачу нохчашна а, гIалгIашна а хIун баркалла элира большевикаша, Советийн Iедало? **20-30-чу шерашкахь Къилбаседа Кавказан цхьана а регионехь ца хиллачу тайпана боккхачу барамехь репрессеш йира кхузахь, эххар а и ши халкъ лаххьийна махках а даьккхира!**

I7

Цхьачунна истори Iадда а йитина, кхузаманахьлерчу вайн хьалхара тIеволу со. I99I-чу шарахь дуьйна схьа вай лелочу гIуллакхашка а хьаьжна ойла йича го, шайн амалшца, кхетамца нохчийн ши бIе шо хьалхалерчех галбовлар бен, хIумма а дикачу агIор цуьрриг а хийцабелла цахилар.

Суна ца хезна, I99I-чу шеран августехь Москвахь ГКЧП-н путч хилча, СССР чохь дехачу цхьана а жимачу къомо цунна дуьхьал митинг йина, оцу къаьмнех наха Россин парламент ларъеш дакъалацна, бохуш. ХIетахь а, цхьана а къомо цадинарг дира нохчаша. Соьлжа-ГIалахь ГКЧП-на дуьхьал митинг а йира. Оцу дешнашкахь Россин парламент ларъеш кхо бIе къона нохчо вара бохуш, дозаллаш а дора. Дера, вай саннachу къаьмнашца изза деш ший юьстах латтар а нийса хир дацара, амма массарна а цхьаберш схьа а къаьстина, цхьаммо а цадийриг деш верг иэсехь вац.

Цкъа СССР-н халкъан депутатийн съездехь цхьаммо шен къамелехь, Iоттар а еш, дешнаш элира, Узбекистанан куьйгалхо И. Каримов ГКЧП-н куьйгалхошца уьйр йолуш хилла, аьлла.

ТӀаккха трибуне хьалаваьллачу Узбекистанан депутато элира, ГКЧП-н путч йолчу деношкахь И. Каримов республикехь вацара /Инде я Пакистане вахана/, цигара иза цӀавирзича, вай муьлхачу агӀор хуьлу аьлла шега хаьттича, Каримовс элира, вай цхьана а агӀор хир дац, ша кегийна худар Россис ша дуур ду, вайн гӀуллакх дац цу юкъагӀерта.

И Россин пачхьалкх, Ӏедал бахьана долуш массо а заманахь бохамаш хиллачу, халонаш, баланаш лайначу нохчийн жимачу халкъан хӀун бала бара, ша санна долу кхин къаьмнаш санна, юьстах а даьлла, тийна-таьӀна ца Ӏаш, Россин чоьхьарчу гӀуллакхашна, цигахь Ӏедал къуьйсучу политически тобанийн, гӀеранийн а девнна юкъагӀерта?

Даррехь а, къайлах а ГКЧП-н агӀорхьа бевллера цхьайолчу республикийн цхьацца куьйгалхой, къаьсттина а ХӀиричуьра. Амма цхьана а къомо оцу тӀехь шайн куьйгалхой бехке ца бира, цхьа нохчий боцчара. ГКЧП-х «дог лезнарш« лоьхура хӀетахь районашкахь а цхьаьна. Масала, ГКЧП-н кхайкхам зорба хӀунда тоьхна бохуш /цуьнан гӀуллакх эшам хуьлуш дирзинчул тӀаьхьа/, КПСС НажинЮьртан райкоман бюрохь хьийзира районан газетан редактор Гайрбеков Чага.

ГКЧП-на дуьхал Соьлжа-ГӀалахь митинг ярна а, Россин Лакхара Совет ларъеш Москвахь 300 нохчо латтарна а муха баркалла элира нохчашна Ельцина а, цуьнан тобано а? Цул тӀаьхьа кхо бутт баьлча нохчийн къомана таӀзар дан Нохчийчу цкъа эскарш хьовсийра, хӀетахь дуьйна массо агӀор Нохчийчоьнна блокадаш латтайо, шо даьлча гӀалгӀашна тӀехь динарг а вайна хууш ду.

Ткъа ГКЧП-н куьйгалхошна а, оцу путчан жигарчу дакъалацархошна а тӀехь хӀинца суд ца йина. Царех цхьаберш А. Лукьянов, А.Дзасохов, кхин, кхин а Госдуман депутаташ хаьржина. Ткъа хӀетахь Ельцин а, цуьнан парламент ларъеш Ӏожаллина хьалха лаьттина вайн махкахо Хасбулатов Руслан оццу Ельцина а, цуьнан тобано а Лефортан набахте кхоьссина.

СССР йоьхначул тӀаьхьа цхьана а къомо шайн Лакхара Совет а, правительство а дӀаса ца лаьллина, беккъа цхьа нохчий боцчара. Нохч-ГӀалгӀайн республикан Лакхара Совет а, правительство а дика яра ца боху ас. Царна тхаьш реза цахилар охa цхьадолчара дӀахьедира хӀеттахье /*Обращение к гражданам республики. «Голос Чечено-Ингушетии», 3 сентября 1991 г., № 171; «Даймохк», 1 сентябрь 1991 шо, № 106*/.

Лакхара Совет дIасахеца езара Конституцица нийса догIучу [illegible]ница. Ткъа нохчаша митингаш еш, Лакхарчу Советан сес[illegible] дIайоьдуш зала чу а лилхина, нуьцкъах аракхийсира депута[illegible].

Нохчийн боцчара шайн республикан лакхара куьйгалхой ца хийцира. Масала, Азербайджанехь, Арменехь, Гуьржехахь, Узбе[illegible]истанехь, Туркменистанехь, Казахстанехь, Татарстанехь, Баш[illegible]ортостанехь, ДегIастанахь, ХIиричохь, ГIебартойн-Балкхарехь, и. [illegible] а. Ткъа нохчаша «коммунисташ куьйгаллехь буьтур бац [illegible]», бохуш, республикан а, районийн а куьйгалхой дIабехира, [illegible] а еш. Церан меттигаш дIалийцира коьртехь Iилма а, [illegible] гонзалла, корматалла а йоцчу, атталла бригадана тIехь [illegible]ла а ца динчу, митингашкахь чIогIа маьхьарий хьекхна[illegible]. Лакхарчу куьйгалле наха хаьржинарш а коммунис[illegible] бара дукхахберш, амма халкъан кхолламца цхьа а тайпа [illegible] боцуш, сутара, ямарт нах. Уьш бу тахана нохчийн къоме [illegible]у халонашна бехке а, жоьпалле а.

Доцца аьлча, вайн къомо шегара майралла гайта гIерташ ду[illegible] яьхна кхечу къаьмнашна юкъахь хIокху тIаьхьарчу [illegible] шарахь, амма цкъа а толам ца бисина цуьнгахь, эша[illegible], бохамаш хуьлуш дирзина дIа мел долийна гIуллакх. Ла[illegible] [illegible]аллара, цхьаммо я цхьана тобано, къаьсттина а кхечу [illegible] наха, ваьш майра ду аьлла хастийча, атта Iехало, цара [illegible] туьйра дийцича а иза бакъ хеташ, теша.

1991-чу шеран августехь – октябрехь а масех эзар стаг а гуллуш [illegible] лаьттира Соьлжа-ГIалин майданахь. Дукхахберш бак[illegible] нах, хьаьжой, зударий. И митинг вовшахтоьхначара царна [illegible] а латтабора. Нийсса аьлча, колхозийн, совхозийн ялта, даьх[illegible], предприятийн ахчанех харж еш. Гуьржехара, Азер[illegible]анера, ДегIастанара, Прибалтикера, ГIебартара, Абхазера, Та[illegible]анера, кхечу мехкашкара шайн халкъийн векалш ду шаьш [illegible] Нохчийчу схьаоьхучу наха оцу митингашкахь, телевиде[illegible] а къамелаш дора нохчийн революци, нохчийн майралла, [illegible] а хестош. Мацах С.Орджоникидзес, С.Кировс санна, [illegible] кхоллам Нохчийчохь къастош бу, шаьш схьалаьцна[illegible] тIера духа ма довлалаш, майра нохчий!», бохуш. Цара [illegible] йора шайн халкъаш муьлххачу а бохамехь а нохчаш[illegible] хир ду, бохуш. Амма нохчаша шайн къоман йозуш [illegible] пачхьалкх кхайкхийча, церан правительствоша иза [illegible] доцш ца элира, вайн халкъана тIе халонаш хIиттича,

цхьана а халкъо гІо ца до. ХІинца бистхуьлу а ца хеза и «хал къийн векалш»

Суна массарначул а тІех чІогІа лаьа нохчийн йозуш йоц маьрша пачхьалкх хила, нохчийн халкъ дуьненахь сий-лера болуш хьоле дехийла. Амма и лаам кхочушбан аьттонаш, тар наш ма еза. Ткъа тахана иза а, важа а дан вайн ницкъ бац. С ала гІертарг кхин ду: арахьарчу наха дуьйцучу хазчу туьйране вай хІунда Іехало? Вайн лулара къаьмнаш а ма дац вайл кІилл а, сонта а. Вай даима кхечу къаьмнашна юкъахь хьалхеш хІунд йоху? Вай вешан хьекъале, кхетаме, оьзда, доьналле къонахо хІунда ца лоьру, хІунда ца ларбо? Вай вешан дахар даима ма раллица, герзаца, тІамца кхолла хІунда гІерта, цкъа мукъане кортошца, хьекъалца болх бан хІунда ца гІоьрта?

I8

Муьлххачу а колонизаторша шайна цхьа мохк дІалаца, ц гара халкъ шайн олаллина кІел дерзо дагадеъча, уггар хьалх цуьнан амалш, гІиллакхаш, Іадаташ, кхетам толлу. ТІаккха ол халкъан баьччанаш, динадай кхерош, кхаьънаш луш оьцуш царна юкъа питанаш туьйсуш, и халкъ дакъошка а доькъи гІорасиз до. Нохчийн халкъана тІехь дІаяханчу заманахь д нарг, тахана а деш ду иза. ТІаккха дуьхьало ян я ницкъ а, я ба а боцу и халкъ шен олаллина кІел а даладой, даима иза бод нехь латтадо, цуьнан мотт, истори, культура а хІаллакьярца ц нах манкурт до.

И Іалашо кхочушъяр тІедуьллу метрополира схьа колонеш бохкуьйтучу тІеман, граждански, динан а, массо а даржашкар чиновникашна. Шайна гІоьнна меттигерчу халкъа юкъара бо калуш, эцалуш болу нах къастабо цара. Хьекъале, кхетаме б луш, амма шайн къоман кхолламан, бохамийн бала боцурш, ша аьттонан бен ойла цайийраш, сутара, ямарт, къиза нах. Цабо калурш а хуьлу, дуьхьало йийраш а хуьлу, амма колониалы Іедалша уьш шайна кхерамечу даржашка ца буьту, хІаллакбо махках боху.

Нохчийн къам цунна шеначул дика девзара паччахьан к лонизаторшна, тІаьхьа советски-коммунистически Іедал цуьнан истори, культура, хьекъал, кхетам, гІиллакхаш, амалш Тукхамаш, тайпанаш, гараш, вирдаш а. Бартбацар, хьагІ-гам

нош, мостагIаллаш. Нийсса аьлча, шен къоман исторех нохчашна хуург оьрсаша яздинарг бен дац. ХIунда аьлча, хIинца ТIаьккхалц нохчийн къомах ца хилла шайн къоман мотт, истори, культура дIаязъян, ларъян, кхио а кхетам, Iилма долуш нах. Оцу кьоле нохчийн къам кхачоран бахьанаш ас лакхахь дийцина.

Цундела, вешан къоман кхоллам вайн карахь бисча, шаьш ца ярра гучуевлла вайн сиркхонаш. Тахана къеггина хаало сийлаллечу Шемала «Нохчийн шайн къонахий лакха тIе хьалалакхуш гу а бац, зуламхой чутуьйсуш ор а дац»,– аьллачу дешнийн кIорга чулацам. Шемалан и хьекъале дешнаш нийсса бIостанехьа маьIнехь леладо нохчаша. Нохчийн гу а бу, ор а ду. Амма вешан къонахий, турпалхой дуьненахь дийна болуш, сийсайбош ор чу туьйсу вай я бойу. Цунах лаьцна лакхахь масех масал далийна ас. Ткъа вешан зуламхой хестош гу тIе хьалабоку а цхьа ор чу ца тосу.

Цийн хестор дац сан хIара, «Еха буьйсанаш», «Лаьмнашкахь [illegible]» романаш арайовллалц, иллешкахь буьйцу Таймин Бийболат, Мадин Жаьммирза, Адин Сурхо, Эвтархойн Ахьмад, кхин масех воцург нохчашна буьйцу а ца хезнера, дIадаханчу Шешерашкахь нохчийн къоман маршонехьа къийсамехь шайн синош дIаделла бакъболу нохчийн къоман турпалхой. ХIокху тIаьххьарчу шерашкахь гучубевллачу керлачу политикаша шайн Iалашонна эшча дагабаьхкина царех байракх йина айбира шайх Мансур, БойсагIар, кхин масех а.

Тахана мелла а халкъана вевзаш, халкъо лоруш а волу цхьа а стаг ца витина вай цунна тIе и эхье цхьа эладита ца кхуллуш, ца бохкеш. Нохчийчохь а, махкал арахьа бехарш а. Иза Iаламат доккха, зуламе сакхт ду нохчийн.

Амма вешан къомана ямарт хилла, бохамаш бина, зуламехьа бехкбан нах, уьш дуьненахь дийна болуш а ца совцийна вай, дуьненара дIабевллачул тIаьхьа царех бакъдерг олуш исторехь шераш яха а ца лаьа вайна. Цхьана зуламечу нехан меттанашна, ямартлонашца Iедало байина я махках баьхна вайн къоман къонахой, эвлаяаш а. Советан Iедал тIедеъча къоман заза хилла [illegible] нах хIаллакбина. ТIаккха халкъ махках даькхина. Оцу бохамашна бехке Iедална тIе къайлах меттанаш кхоьхьуш, Дерриге органашкахь гIуллакх деш вайнах а ма хилла.

I9

ХIокху тIаьххьарчу шерашкахь цхьацца Iилманчаш бевлл шаьш къоман «керла истори» язйо, бохуш. Хетарехь, цер Iалашо ю I9I7 – I990 шерашкахьлерачу вайн халкъан истори тIера I9I7 – I920 шерийн граждански а, I94I – I945 шерийн Си лахь-Боккхачу Даймехкан а тIемийн турпала агIонаш дIаяй Асланбек Шерипов нажжаз ван луурш а бевлла. ТIаьххьар тIеман ветеранийн а, Советски Союзан Турпалхойн а цIера тIаьхь-тIаьхьа кIезиг хеза зорбанехь. Хьалхарчара – большеви кийн Iедалехьа къийсарна, шолгIачара – Советски импери лар ярна.

«Керла истори» язъярхоша схьалаьцнарг шайл хьалха хи ларг дерриге а бехдина, сийсаздина дIа а даьккхина, керлан кхолла гIиртинчу большевикийн амал ю.

I9I7-чу шарахь Россехь революци хилча, нохчийн къомо до цIена цуьнгахьа а даьлла, Советийн Iедалехьа турпала къийса латтийра. Оцу къийсамехь тIеман цIергахь ийгира эзарнаш нох чийн тоьлла кIентий, халкъан историна тIе шайн турпала цIера язйира ГIойтIа, Хьалха-Марта, ГихтIа, Iалхан-Юрт, БердкIел Цоцин-Эвла, кхин а цхьамогIа ярташа.

Большевикаша шаьш Iедалан коьрте бахча, белхалошна заводаш, фабрикаш, ахархошна – латта а, ткъа дерриге халкъ на маршо а лур ю, нийсо а хIоттор ю, къаьмнашна шайн йозу йоцу пачхьалкхаш кхолла бакъо а лур ю, бохура. Цул совнах бусалба къаьмнашна, церан динна маршо лур ю а бохура. Оц кхайкхамех Iехаделира бIеннаш шерашкахь Российски импе рин Iазапна кIел лаьттина дерриге а халкъаш. Уггар хьалх цхьаммо хаза хабар дийцича атта Iехалуш долу нохчийн къам Большевикаша цуьнга схьакхайкхориг бIешерийн дохалла ц сатийсинарг, цо шайгахьа турпала къийсам латтийнарг, цуьна дуьхьа къам тIеман цIергахь а, махках дохуш а хIаллакьхиллар дара.

Цара дуьйцучух тешнера оцу заманахь уггар хьекъале, оьзд вайн къоман къонахой Шерипов Асланбек, Эльдарханов Таьш тамар, Митаев Iела, бIеннаш кхин берш а.

Суна хетарехь, I9-20-чу шерашкахь нохчийн къомах гучу бевллачу масех къонахчух цхьаъ вара къона А. Шерипов. Хьекъа ле, майра, шен къоман тешаме кIант. Шеко яцара, тIеман арах хьалхxе цуьнан Iожалла ца хиллехьара, цхьа масех шарахь ваьх-

[illegible], большевикаша иза вуьйриг хиларан. Къомана тешаме [illegible] етташ, набахтешкахь къиза бIарзбеш хIаллакбира [illegible] а, тIаьхьа а.

[illegible] «советски импери» олучух иза йоххалц цунах «халкъийн [illegible] Даймохк», «социалистически Даймохк» олура. Фашистийн Германех иза ларбар декхар дара СССР чохь дехачу [illegible] а халкъан. Лаахь а, ца лаахь а фронте цавахар а, вахча [illegible] а боьршачу стагана доккха эхь дара. Къаьсттина [illegible]. ТIехула тIе, ишттачарна луьра таIзар деш Iедал а [illegible]. Цундела нохчийн тоьллачу кIенташа оцу тIамехь жигара [illegible] а лецира, турпала хьуьнарш а гайтира. Кхечу къаьмнех [illegible] санна, мостагIчуьнгахьа а бевлла, цунна гIуллакх дина, [illegible] къоман сий а ца дайира. Оцу тIамехь беллачу а, дийна [illegible] а эзарнаш нохчийн кIенташа шайн къоман сий лардира.

Вайн халкъ махках даьккхинчу хенахь официале эладита[illegible] цунна таIзар даран бахьана иза I9I7-I920-чу шераш[illegible] революцина дуьхьал, тIаьхьа тIедогIучу шерашкахь Советийн Iедална, ткъа фашистски Германина дуьхьал Даймахке [illegible] тIамехь нохчийн дакъалоцуш а бацара, республикехь [illegible] а яра, бохуш. И эладита ца сацош, вай Даймахка [illegible] тIаьхьа а, зорбанехь дижа ца дуьтуш, СССР-н хал[illegible] дагатуьйсура.

ХIетахь оцу харцонашна, эладитанашна дуьхьал лоцуш дерг, [illegible] сий лардеш ойуш байракх яра Октябрьски революцига[illegible], Советийн Iедалехьа къийсамехь, Сийлахь-Боккхачу Дай[illegible] тIамехь нохчаша гайтина турпала хьуьнарш. ХIетахь [illegible] цIераш йохура оцу шина а тIеман турпалхойн. ХIинца [illegible] мирно яьллачу хенахь уьш бицбар цхьана а гIиллакхца [illegible] догIу.

20

Амма шайн къоман сий лардеш эзарнаш кIентий тIеман [illegible] хIаллакьхуьлучу хенахь, къоман сий бехдеш лелла нах [illegible]. Уьш дукха ца хилла, амма хилла. Доьзалан сий дайа, [illegible] тIехтохам байта оьзда воцу, зуламе цхьа доьзалхо а [illegible].

Граждански тIом болчу хенахь «цIечаьргахьа», «кIайчаьр[illegible] а боцуш, шина а агIорчарах леташ лелла тобанаш хилла. «[illegible]», «кIайнаш» бойуш, цаьргара герз, тIера бедарш йохуш,

талораш деш лелаш. Масала, тхан агIор, [illegible] леташ, талораш деш. Бераш, зударий, къеналаш [illegible] хIусамашкара йийбар, неI-кор, кхин ерш [illegible] хьуш. Тахана санна, Гуьмсана, Гезлойн [illegible] кан некъашкахула цIерпошташ дIасайоьлла [illegible]

Кхузахь цхьаъ ала лаьа суна Митаев Iелий [illegible] къона волуш дуьйна дуьхьал вара шен къомана [illegible] Iазап латтийначу, шен да Бамат-Гери-Хьаьжа [illegible] кхинчу паччахьан Iедална. Кхиболу эзарнаш [illegible] а Iехавелира большевикийн пропагандех, цара шен [illegible] шо, маьрша пачхьалкх кхолла таронаш лур ю [illegible] ша а, халкъ а цара Iехинийла хиъча, вухавелира иза. [illegible] тийн органашкахь балхахь сецира, цигахь иза [illegible] харцонех лардан аьтто хиларе дог дохуш. Шен [illegible] кашца цо къийсам латтийра зуламхошна дуьхьал, [illegible] тIехь цIерпошташ сецош талораш дан долийча, [illegible] ларбира. Цо динарг иза Советийн Iедална реза [illegible] дуьхьа а дацара. И зуламхой бахьана долуш Iедало [illegible] бохам барна кхоьруш, къоман сий лардан гIерташ [illegible] хаьара Митаевн дагара. Цундела Iедало иза [illegible] ТIаьххье леца болийра Iеламнах.

Бехк боцуш Iедало дукха нах хIаллакбина [illegible] шерашкахь. Iедало хIаллакбина аьлча, суна а, массарна а [illegible] ха Росси, Москва дагайогIу. Амма цигара схьадогIу [illegible] кхузахь кхочушдийраш вайнах бара. Масала, 30-чу [illegible] репрессиш еш тхан районан берриге а куьйгалхой [illegible] Партин райкоман секретарь, исполкоман председатель, [illegible] прокурор, милицин начальник, милици, юьртдай, [illegible] седательш, парторгаш.

Цхьана агIор цара вовшийн, вукху агIор нака цара [illegible] шашна меттанаш кхоьхьуш дукха адамаш хIаллакдира. [illegible] дайшкара схьайогIу хьаьгIнаш, гамонаш екха гIерташ [illegible] чара, оьздангаллица, хьекъалца, доьналлица шайн [illegible] шайчул алсам сискал ерг ца везаш, шолгIачара, Iедалан [illegible] диканаш хила гIерташ, кхоалгIачара, Iедало кхерийна, [illegible] чара, иштта дIа кхин а.

Бехк боцуш адамашна тIехь репрессеш ерриге а СССР [illegible] хьалкхехь а йинера хIетахь. Амма нохчашна юккъахь [illegible] боккхачу барамехь ца йина, Iедалан белхахойн харцонаш [illegible] лалуш, я шайн синош кIелхьарадаха, я и харцонаш [illegible]

[illegible] бежана, стерчий духкий, герз а оьций,
[illegible] ТIемин хьалхарчу шерашкахь партин
[illegible] хиллачу цхьаммо ткъех шо хьал-
[illegible]

[illegible] областе сводка яла езара хIора пхеа
[illegible] вийна, лаьцна, мел герз даьккхина,
[illegible] обарг ца вийна а, ца лаьцна а, герз ца
[illegible] шен балха тIехь ларош вац, олий,
[illegible] меттиг а нислора. Цундела мили-
[illegible] хIоккхул обарг вийна, лаьцна,
[illegible] хилла а доццушехьа. Милицин рай-
[illegible] 1 топ яьккхина аьлла областе
[illegible] Москва сводка лора уьш уьттазза тIе а
[illegible] бух болуш я боцуш хилар тол-
[illegible] Обаргаш бу олий, цхьа а тайпа
[illegible] хенаш тухий, Сибрехь бохуьй-
[illegible] гIуллакх дара. Делахь, сводка-
[illegible] схьадаьккхинехь, цигахь цхьа склад
[illegible] хьажа вахара со. Еккъа цхьа пхоь-
[illegible] Иза а ткъозза йоьхкина хиллера
[illegible] хуьлура? Цхьа пекъар кхойкхий
[illegible] хьан топ ю аьлла хаам кхаьч-
[illegible] схьа ца лахь, оха вуха ца вогIучу
[illegible] ву хьо, бохуш, яц аларх ца вуьтуш,
[illegible] ладоьгIуш кетIахь лаьттачу
[illegible] стага цуьнга хотту, хьаькамо хьоь-
[illegible] шен къа-бала балхабо. Дера, доьзалх,
[illegible] Сибрех воьдучул, хьайн даьхний, керт-
[illegible] дIаялар гIоле ю хьуна олий, цунна хье-
[illegible] даьхний а доьхкина ахча-м тардийр
[illegible] мичхьа карор ю шена аьлла иза холча
[illegible] ахча хилчахьана, юхкуш топ шена
[illegible] цо милицехь йолу и топ стагана юхку,
[illegible] Иштта, оцу некъашца юх-юха а юхкуш,
[illegible] милицин хьаькамо.

[illegible] цхьа беж-Iу шена тIекхайкхинера, хьан
[illegible] схьа ца лахь, ша кIур бойур бу хьан,
[illegible] – Ша беж-Iу ву, автомат-м муххале а
[illegible] бIаьрга а ца гина шена бахарх, вуьтуш ца
[illegible] тIекхайкхина иза. Цунна дуьйцуш хезна
[illegible] белхан меттехь неIаран сонехь лаьтташ

тас ду, ша аьлларг ца динчуьнан корта оцу [illegible]
таш, цIий туьйсуьйту цо,бохуш. ШозлагIа тIе[illegible]
оцу стага, шен автомат яц, хилла меттиг а бац. [illegible]
теса тIе лаца, аьлла. Стага дехар дина, шена [illegible]
шега иза лалур дац, цул хан тохий Сибрех [illegible]
Хьаькамо йиттина, бетах цIий тийсийтина. [illegible]
делла ша автомат йохьур ю, аьлла. Шен деррig [illegible]
кина автомат эцна, обарг ваьлла иза. Цхьана [illegible]
хьаькам шен отрядаца Бенара охьаьогIуш [illegible]
некъахь дуьхьал а ваьлла, мохь тоьхна цо: «Мар[illegible]
еъна хьуна, дIаэца хьайна!». Хьаькам вийна [illegible]
стаг дукха хан ялале милицис вийра.

Оцу шина масалца хIетахьлерчу нохчийн [illegible]
го. Аьрта, къиза куьйгалхой, цара хьийзо мис[illegible]

Нохчийн халкъ махках даьккхинчул тIаьхьа [illegible]
дуккха а харц эладитанаш кхоьллира Iедало. [illegible]
нахь Нохчийчохь масех бIе «бандформировани[illegible]
кара масех эзар герз схьадаьккхинера, банди[illegible]
Iедална тешаме, цIена а болу куьйгалхой, коммуни[illegible]
бохуш. Оцу эладитанийн бух муха кхоллабелле[illegible]
далийнчу шина масало.

21

Германица тIом болчу хенахь Нохчийчохь [illegible]
ла бохуш официале яздинарш бакъ дац баьхначий[illegible]
ха дош аьллачех цхьаъ вара со. Нохчийчохь [illegible]
хIетахь, амма, Iедало официале ма-кхайккхора, [illegible]
мехь бацара. Iедало бандиташ, ткъа вай обаргаш [illegible]
тайпана бара.

ТIеман хьалхарчу шерашкахь сан I2-I3 шо [illegible]
сан дагахь лаьтта хIетахь сайна гинарш а, ду[illegible]
Лакхахь ас бийцинарш санна, Iедалан куьйгалхой[illegible]
ца лалуш, цаьрга шаьш ца дайийта, бехк-гуьнахь [illegible]
ца даха шайн синош довдийна а, ишттачу куьйгалхой[illegible]
эца Iалашо лаьцна а хьаннашкахь, лаьмнашкахь [illegible]
лелаш дуккха а нах бара хIетахь. Уьш бахархоша [illegible]
кхана, юкъараллин долаллина а зене-зуламе нах [illegible]

Кхин тайпа нах бара «обаргаш» ду шаьш бохуш, [illegible]
деш лелаш. Бахархошна, пачхьалкхана зулам дина [illegible]

[illegible] делаш. Цара колхозийн бахамаш,
[illegible] хIоабоьлхучу зударшна ницкъ бора. Тхан
[illegible] хIел бара ДегIастанарчу Мини-ТогIина а,
[illegible] а юккъера Беха-Боьра олучу метти-
[illegible] Хаони-Юьртарчу базарара цIа богIу божа-
[illegible] зударийн дегIах, месаш юккъе а
[illegible] а, ахча а дIа доккхий, цIа хьовсабора.
[illegible] а, зуда а шайн «белхан хан» чекхъял-
[illegible] талорхоша. ДIахецча, цара Iедале
[illegible] кхоьруш. Карара хIума схьа мел яьк-
[illegible], ларван шайн накъосташка дIалора.
[illegible] чекхъялале талийна нах бIе, ши бIе,
[illegible] болу и боьрша нах оцу масех талор-
[illegible] ца баьхьаш, цара зударийн догIмех
[illegible], месаш кегош гуш, юьстах хIуьттий лаьт-

[illegible] меттигехь хIора базаран дийнахь цхьана
[illegible] хьара милицина, амма иза цкъа а ца-
[illegible] кхечахьа а ца йоьдура.
[illegible] шайн бIаьргашна гина а, шаьш лайна
[illegible] бу тхан агIор.
[illegible] масех талорхо ца сацалора шуьга? – аьл-
[illegible] герз ма дара...», – олу.
[illegible] цхьаболчу куьйгалхошца бертахь бара,
[illegible] оха шу а хьедийр дац», – иштта яра
[illegible] Лошаршкахь, синкъерамашкахь тIеттIа
[illegible] церан. ГIара-гIовгIа ца йоккхуш,
[illegible]

[illegible] къийлабевлла талорхой цхьа нохчий хил-
[illegible] хIетахь нохчашца цхьаьна дукха суьйлий
[illegible] болуш цхьацца къаьмнех нах а. Шайн мах-
[illegible] ицара кхузахь санна. Ткъа Нохчийчохь
[illegible]
[illegible] нохчийн исторехь. БIе дезткъа шо
[illegible] А.П.Ермоловс яздинера: «Теркан лахенца бехаш
[illegible] тIелетачех уггар боьха разбойникаш.
[illegible], амма шайн махкахь цхьацца зуламаш дина
[illegible] кхечу къаьмнех шайга тера разбойникаш
[illegible] тIаьхьарчу шерашкахь цIеххьана алсам баьлла

церан барам. Бакъдолуш, разбойникийн бен бу Нохчийчоь».
Записки А. П. Ермолова. Москва, ч. П, 1868г., стр. 21/.

Ермоловс буьйцу и тайпа кхечу къаьмнех нах а, нохч[illegible] дIайина церан тIаьхьенаш а нохчашна бале йовлуш меттига[illegible] хилла. Паччахьан заманахь а, советски-коммунистически Iедал[illegible] а, иштта нохчашца цIий ийна кхечу къомах схьабевлла на[illegible] хIиттабора куьйгалле, нохчийн къомах дог лазар церан кIез[illegible] хиларна.

Нохчийн халкъ махках даккхаран коьртачу бахьанех и банд[illegible] тизм а, Германица тIамехь нохчаша кIезиг дакъалацар а, 1942-ч[illegible] шарахь Органан лакхенца районашкахь Iедална дуьхьал хилл[illegible] гIаттам а багарбора Iедало. Германица тIамехь ткъа эзар нохч[illegible] чо жигара дакъалаьцнера, турпала хьуьнарш а гайтинера. Цхьа[illegible] на а нохчочо шен лаамехь фашистийн йийсаре вахана ямартл[illegible] а ца йинера, шен къомана эхь ца динера. Бакъду, тIаме баха ц[illegible] лууш куьйгалхошна а, лоьрашна а кхаьънаш луш, лечкъа[illegible] кIелхьарабуьйлу нохчий а бацара кIезиг. Масала, тхан юьртах[illegible] 700 цIа дара, тIамехь дакъалаьцнарг 40 стаг бен вацара. Махка[illegible] даьхна тхо Казахстане, Киргизе далийча, 17 шарера хьала 6[illegible] шаре кхаччалц болу боьрша нах цхьа а цIахь вацара, берриг [illegible] фронтехь бара.

Нохчийн халкъ махках даккхаран бахьанаш уьш дацар[illegible] Иза а, кхин масех халкъ махках дахаран бахьанаш кхин дар[illegible] оцу халкъийн цхьа а тайпа бехк боцуш тIекхоьллина цIе. Уь[illegible] «Кхолламан цхьа де» повеста тIехь ас яздина.

Тахана вовшашца майра ду вай. Амма хIетахь и майралл[illegible] дIаяьллера вайгара. ТаIзарийн отрядо а, милицис а ярташка [illegible] богIий, букъа тIехьа куьйгаш доьхкий, хьалха а бохий дIабуьгу[illegible] нах. Новкъахь ца хууш могIанна юкъара цхьа гIулч юьстах[illegible] ваьллачунна тоьпаш а тухуш. Юьрта юккъехь цара тухий ст[illegible] воьра, цхьа а бехк-гуьнахь доцу. Ткъа оцу чалтачашна дуьхь[illegible] вистхила стаг а ца хуьлура юьртахь. Изза дора шаьш обарга[illegible] ду бохучу талорхоша а. И тIаьххьарнаш совцочу меттана, къа[illegible] лабохура наха.

22

Тахана нохчий тукхамашка, тайпанашка, вирдашк[illegible] кIошташка а, иттаннаш политически тобанашка а бекъабелл[illegible].

Кхетамна кхиъна халкъаш масех бIе шо хьалха чекхдевлл[illegible] тайпанийн юкъараллин дIахIоттамах. Царех къаьмнаш хилл[illegible]

[illegible] мотт, истори, культура, экономика а йолуш. Ткъа нохчий шайн ницкъ ма-кхоччу оцу заманна тIе юхагIерта.

Исторехь зеделла ду, кхетамна тIехьадисинчу халкъан барт [illegible], иза барамехь мел доккха делахь а, кхетам лакхара, барт [illegible] жимачу къомах даима политически, экономически дозуш хилар. Оцу шолгIачо хьалхарчунна тIехь олалла латтийна мет-[illegible] а ю дукха. Барт боцчу къоман махкахь цкъа а иман, бер-[illegible] цахилар а зеделла.

1992 чу шарахь тайпанийн гуламаш болийра Нохчийчохь. Тайпанийн Кхеташонаш а, тхьамданаш а хоьржуш. Цхьадолчу тайпанаша шайн герзаца кечйина отрядаш а кхуллуш.

И гуламаш вовшахтохархойн Iалашонаш тайп-тайпана яра. Цхьадолчу тайпанах нах бара, шайн тайпанашна тIе а тийжаш, шайгара Iедалан даржаш шайгахь дита гIерташ. Кхиберш бара, шайн тайпанашна тIе а тийжаш, Iедалан коьрте баха гIерташ. Оцу шина тобанан банне а бала бацара шайн тайпанийн а, нохчийн къоман а кхолламан. Царна шайн карахь Iедал дезара и шайн тайпанаш, халкъ а тало, хьал-бахам IаIо.

Кхин нах бара шайн тайпанашна юкъара зуламаш, галморзахаллаш, хьагI-гамонаш дIаяхарца, ях, оьздангалла, иман а меттахIотторца нохчийн дерриг къоман ях, оьздангалла, иман а меттахIотторе сатуьйсуш и гуламаш вовшахтухуш. ТIаьххьаре а кхин цхьа нах бара, тахана халкъа юкъахь зуламаш даьржича, [illegible] халкъ лардан лууш а, ницкъ болуш Iедал а ца хилча, оцу зуламех, зуламхойх а, къеллех, халонех а шайн тайпанан нах [illegible] ларбан Iалашо йолуш лелаш. ХIокху тIаьххьарчу шина [illegible] Iалашонаш цIена яра. Амма тайпанийн боламаша, ме-[illegible] йохуш дору дегI санна, къам дакъошка а доькъуш, цуьнан цхьаалла, барт а бохош, шен юкъараллин дIахIоттамца, [illegible]ца, экономикаца, культураца бIе шо юханехьа, кIегар дуь-[illegible]. Цундела, тайпанийн гуламаш болабелча ас сацам бол-[illegible] дIахьайкхийра оцу долорна со реза цахилар, и гIуллакх [illegible] къомана бале, бохаме дериг хилар а/ *Тейповый интерес надо оставить. «МаслаIат», 23 август 1992 г.; Разум должен восторжествовать. «ГЧР», 31 декабря 1992 г.; Со дуьхьал ву нохчийн тайпанашка бекъарна. «Даймохк», 16 октябрь 1992 шо/.*

Юьхьанца шайн-шайн тайпанийн а, кхечу цхьацца тайпанийн а гуламашкахь дакъалецира президента а, парламентан депуташа а, министраша а, шайна пайда тIебогIу меттигаш дIалецначу нах а.

Къам тайпанашка декъадалар, царна юккъехь галмор…
халлаш кхоллаялар а, къоман барт бохар, иза гIорасиз хила…
церан Iалашонашца цхьана догIура. Амма I993-чу шарахь Нох…
махкара тайпанаш цхьаьна а кхетта шайн юкъара гулам б…
кечбелча, шайна кхерам хаабелла, цунна дуьхьалбевлира р…
публикан куьйгалхой. Нохчийн халкъах пхи дакъа дича, д…
дакъа нохчмахкахой бу. Цигахь дара уггар даккхий беной…
билтойн, зандакъойн, Iаларойн, цIонтаройн, гIордалойн, гендар…
нойн, харачойн, белгIатойн а тайпанаш. Паччахьан заманахь…
советски-коммунистически заманахь а цхьана а Iедало гIай…
ца беш, социально-экономически а, культураца а тIаьхьайиси…
буоберан хьолехь лаьттинера Нохчмахка. Республикан лакх…
чу куьйгаллин даржашкахь а кхузара стаг ца хуьлура. ХIин…
нохчаша шайн пачхьалкх кхуллуш а, оццу хьолехь яра и…
Iедал а, мелла а пайда тIебогIу меттигаш а, даима санна, Орган…
малхбузехьарчу, Органан лакхенгарчу а, Теркайистерчу а на…
дIалеццера. Нохчмехкан тайпанийн гулам вовшахтохархо…
Iалашо яра хIокху Iедалан харцонаш, ямартлонаш, зуламаш…
Iорадаха а, Iедалан цхьадолу даржаш нохчмахкахошна схьада…
а, Нохчмехкан социально-экономически, культуран хьелаш т…
дар дIахьедан а. Нохчмехкан тайпанаш барт хилла цхьаьнакхе…
ча, иза боккха, кхераме ницкъ бара Iедалан куьйгалхошна ду…
хьал. Цунах кхерабеллачу республикан куьйгалхоша, провок…
ци а йина, бохийра Гуьмсехь болх бан цхьаьнакхетта и гула…
ТIаьхьа, Iедало тIедилларца, муфтиятерчу Iеламнехан кхеташ…
но сацам тIеийцира, тайпанийн гуламаш вовшахтохар доьхку…
/*«Ичкерия», 7 января I994 г., № 2/I99*/. Ткъа тайпанийн гул…
маш вовшахтохар долийнарш, уггар жигара дакъалацархой, ко…
тахой а и Iеламнах а, хьаьжой а ма бара!

23

Шайн республикехь дакъош ца дина нохчий, гIалгIай а боц…
кхечу къаьмнаша. ГIебартой, балкхарой а, чергазой, кхарачой…
цхьана цIийх а бац, церан меттанаш а, гIиллакхаш а тайп-тай…
на ду. Амма цара шайн республикаш, къаьмнаш къестош, д…
къошка ца екъна.*

---

* Кхузахь чекхйолу зорба тоьхна кхоалгIа кийсак. «Даймохк», 7 ию…
I994 шо, № 22.

ДегІастанахь дехаш доккха масех къам ду – суьйлий, лезгІумкий, даргинцаш, гІазгІумкий, табасаранаш. Церан вовшийн меттанаш аьттехьа а ца догІу, дукхахдолу гІиллакхаш а церан яккхий башхаллаш йолуш. ХІетте а шайн республикехь дакъош ца дина цара. Иза дан гІерташ цхьацца нах бевлира республикашкахь, амма цигарчу къаьмнийн хьекъал тоьира къастийтах ца къаста.

Нохчий, гІалгІай цхьана цІийх, цхьана дех-ненах схьабевлла вежарий, цхьа мотт, истори, дин, культура, гІиллакхаш долуш цхьа къам ду. Цхьа бохам тІебеъча орца ала, тІетовжа дуьненахь кхин къам дац оцу шина вешин, шайн вовшийн бен. Цахилар хиира, цуьнан къам махках даьккхича а, 1992-чу шеран гурахь а. Уьш а, цуьнан бахьанаш а далош, гІалгІашка вовшех ма къаста вай бехира нохчаша. «Нохч-ГІалгІайн республикан цхьаалла ларъяре» комитет а кхоьллира. Цо шен ницкъ кхочу маслаІате болх а бира. Амма хІетахь гІалгІайн къомана хьалхабевлла леллачу нахана ца дуьйгІира шайга дечу дехаршка.

Нохчех дІа а къаьстина, ГІалгІайн Республика кхолла лууш долу бахьанаш хІун дара? Шаьш шайн республика кхоьллича, хІирашкара шайн мохк схьабаккха аьтто хир бу шайн, бохура.

1992-чу шеран гурахь гІалгІашна хилла и бохам хилла хир бацара, иьлла хета, республиках дакъош а дина, нохчий а, гІалгІай а дІаса ца къаьстинехь, и ши ваша ондда вовшийн куьйгаш а лоцуш дІахІоьттинехь. Барт боцчу вежарийн сий ца хуьлу, уьш дерг хета арахьарчу нахана.

Россица йолу галморзахаллаш нисъян машаре некъаш лаха лаьара, герз ца хьедеш, къоман сий лардеш, хьекъалца, кхетамца, машаре лаьмІатан некъашца.

ХІокху дийцарийн юьххьехь ма-алара, XVIII-чу бІешарахь дуьйна ца Къилбаседа-Кавказехь мел хуьлучу девнашкахь хьалхец йолуш схьадогІу нохчийн къам, массарначул а дукха бохамаш а хуьлу.

Россехь ялхитта автономни республика яра, царех цхьаерш шайн республикал яккхий а йолуш. Ялхитта сов долчу къаьмнаш цхьа а Россих дІакъаста ца гІоьртира, цхьа нохчийн къам доцург. Нохчаша I99I-чу шеран гурахь, Россех дІа а къаьстина, шайн йолуш йоцу пачхьалкх кхайкхийра. Россех дІакъаста, шайн йолуш йоцу пачхьалкх кхолла массо а агІор уггар аьтто берш нохчийн бара. Социально-экономически хьелашца а, Іилманца а,

культураца а, массо а агIор кхиъна къам ду иза. Барамехь ду кха а бу уьш – ворхI миллион. Царна тIе цхьа бохам беъча мелла а церан гIо лаца цаьрца цхьа мотт, цхьа дин, цхьа культура а йолуш бIе миллион гергга къаьмнаш дара СССР чохь а дозанал арахьа а дехаш:

башкираш – I млн. 500 эзар.
казахаш – 3 млн. I36 эзар.
киргизаш – 2 млн. 600 эзар.
узбекаш – I7 млн.
туркменаш – 3 млн.
азербайджанаш – 6 млн. 800 эзар.
каракалпакаш – 424 эзар.
уйгураш – 263 эзар.
гIумкий – 282 эзар.
кхарачой, балкхараш, ногIий, кхиберш а.

Царал совнаха, гIезалошца цхьа мотт, цхьа дин, цхьа культура а йолуш, дуьненарчу пачхьалкхашна юкъахь сий-лерам а болуш, массо а агIор кхиъна, 50 миллион болчу туркойн пачхьалк а ю. ХIетте а, гIезалой ца гIоьртира, Россех дIа а къаьстина, шайн пачхьалкх кхолла. Москвагара шайна дуккха а политически, экономически, юридически, дипломатически бакъонаш а яьхна Росси чохь севцца уьш. Иза дан къомана хьекъал, кхетам а собар а оьшу. Ткъа нохчаша тIе ца лецира, гIезалошначул тIе бакъонаш луш, I992-чу шарахь Россис шайга кховдийна Барт. I989-чу шеран хьесапашца, СССР чохь бехаш болу нохчий цхьа миллион гергга бара. Дерриг а дуьненахь нохчийн маттаха тера мотт а болуш, гIиллакхаш, культура а йолуш 274 эзар гIалгIа а /уьш а нохчех дIакъаьстира/. Нохчийн халкъана тIе бохам беъча цкъа а цунна орца ца хилла дуьненарчу цхьана а бусалба а, керста а халкъера а, пачхьалкхера а. ХIетте а, шайн йозуш йоцу пачхьалкх кхайкхийра нохчаша! И Iалашо кхочушъян ницкъ, хьелаш а хилча-м дика дара, амма иза а, важа а ца хилахь...?

Уллохь хьекъал, оьздангалла, къинхетам боцу майралла иза сонталла ю, иза зуламе, бале, бохаме йолу адамашна, дийнна къомана а. Оцу сонтачу майралло, кхечу къаьмнашна юкъахь хьалхеш яхаро а, вешан къоман дIадаханарг цахааро а, къоман кханенан ойла ян кхетам цахиларо а дукха бохамаш бина нохчийн къомана хIокху тIаьхьарчу кхаа бIе шарахь. И кхидолу

къаьмнаш а ма дац хIумма а вайл кIилло а, сонта а. Цкъа му-жалле а и хьалхеш яхар царна а дитина, цара хIун до хьовса хьекъал а, собар а маца хир ду те вайгахь? Кхаа бIе шеран дохал-хь динма топ-тур кара а лаьцна, майраллица вешан маршо ларъ-ян гIиртина вай. Майраллица, герзаца боцург кхин некъ а ца хууш. И маршо яккха а, ларъян а кхин некъаш а ма ду. Амма уьш лаха а, каро а, царех пайда эца а, къоман барт бан а, къоман ночи дан а хьекъал, кхетам, доьналла долуш политикаш, дипло-матин, Iилманчаш оьшу. КIезиг хиллехь а, иштта нах хилла вайн къоман массо а заманахь. Амма нохчашна цкъа а уьш къасто а, шайна коьрте хIитто а, церан кара шайн кхоллам бала а, уьш дера а, ларбан а ца хиъна, нийсса аьлча – ца лиъна. Оцу сакхте-ру ямало массо а заманахь дукха бохамаш бина вайна.

24

Вайна дика евза большевикийн истори. Церан Iалашо яра юьхьанца Россехь социализм, коммунизм а хIоттийна, тIаккха дерриг а дуьненахь социализм, коммунизм а хIотто. Большеви-кийн и Iалашо муха чекхъяьлла, дика хаьа вайна.

Кхечу къаьмнех наха вайн майралла хастийча, боккъалла а шаьшкахь цхьа боккха ницкъ бу моттаделла, нохчийн революци цкъа Къилбаседа-Кавказехь, тIаккха ерриге а Кавказехь яржо гIоьртира цуьнан тхьамданаш. Юьхьанца «революци», тIаккха «къоман маршонехьа къийсам» аьлла цIерш йолуш болабелла-чу оцу боламан куьйгалхоша жигара пропагандистски болх бира Кавказан, Поволжьен къаьмнашна юкъахь, шайн идейш яржо гIертара. Цхьацца кхайкхамаш бора Грузин, Азербайджанан, Арменин правительствошка а, халкъашка а. Оцу кхаа пачхьал-кхийн вовшашца а, чоьхьарчу а девнашна, галморзахаллашна юкъагIертара. Российски импери нохчийн къоман мостагI ву бохуш маьхьарий а хьоьккхура нохчийн революцин тхьамдаша, цуьнан вукха агIор Закавказехь Россин Iалашонаш кхочушъян цуьнна гIоьнна нохчийн лаамхой а бохуьйтура.

Доцца аьлча, вешан бала боцчу, амма ваьшна зуламе, бохаме, шайн девр долчу нехан девнашна юкъа дукха гIиртина вай, хьал-ха а, хIинца а гIерта. Шина лулахочун дов даьлча, мелла а хьекъа-ле цхоалгIа лулахо, цхьана агIонгахьа а ваьлла леташ ца хуьлу, дарна юкъахь машар бан гIоьрта.

1991-чу шарахь Гуьржехахь правительствона а, оппозицина а

юккъехь дов доладелча ворхI партин, боламийн, парламентер фракцин а куьйгалхоша Нохч-ГIалгIайчоьнан халкъе дехар де кхайкхам бира. Цара бохура, шайн цигара политически хьела граждански тIом хиларна кхерам болуш чолхе ду. Уьш кх тIе а чолхе доху, цига дIа а богIуш, питане эладитанаш лело вайнехан векалша. Бахархошна юкъахь шуьйра даьржина х барш ду гуьржийн ОМОН-на, кхечу герзийн формированешна юкъахь гIуллакх деш вайнехан векалш бу, бохуш. О гIуллакхаша, бIешерийн дохалла юккъехь гергарлонаш, вовши сий-ларам лаьттинчу вайн халкъашна юкъа цатешам, цабеза мостагIалла дожорна кхерам кхуллу. Нохч-ГIалгIайчоьнан де риге а халкъе, ткъа уггар хьалха – къоман оьзда гIиллакха шайца ларделлачу хьекъалечу къаношка шайн дехар ду гуь жийн чоьхьарчу гIуллакхашна юкъагIерта и цхьаболу вайна совцор. Шен махкахь хIоьттинчу чолхечу хьолах кIелхьарадал гуьржийн халкъана шена карор бу шен некъ. Шаьш теша,гуь жичунна дуьхьал цхьана а нохчочо а, гIалгIачо а герз тухур цахиларх./ *«Да поможет нам Бог! К интеллигенции, полити ческим объединениям, всему народу Чечено-Ингушетии». Газ та «Республика», 22 октября 1991 г.*/.

Шайн махкара арабаьхна гуьржийн президент З. Гамсахур диа а, цуьнгахьа хилла парламентан цхьаболу депутаташ, мини старш, кхиберш а, 400 тIемало а Нохчийчохь тIе а лаьцна, цхьан ханна кхебира. Кхузахь Гамсахурдиан парламенто, министарш болх бора, шайн газета ара а хоьцура. Доцца аьлча, кхузара дI Гуьржийн Iедална дуьхьал жигара болх бора цара. ТIаьхьа, Гамса хурдиа шен Даймахкахь дIакхелхича, цуьнан дакъа Нохчийчу деана, доккха тезет хIоттош, Соьлжа-ГIалахь дIадоьллира нохча ша. Уьш леладе бохуш нохчашна ницкъ беш я дехарш деш цхь а вацара. Лелийначунна цхьаммо а баркалла а ца элира. Мелх а, оцу гIуллакха тIехула нохчашца гамо лецира гуьржийн пач хьалкхан куьйгалхоша. И гамо тахана а йолуш ю.

Тамашийна гIуллакхаш леладо вай хIокху тIаьххьарчу ше рашкахь. Ваьшна, нохчашна, юкъахь барт а бац вайн. Тукха машка, тайпанашка, гарашка, некъешка, масийтта партешка, бо ламашка, вирдашка декъаделла, доьзалшкахь а политически гал морзахаллаш йолуш ду вай, хIетте а кхечу къаьмнашна юккъехь барт бан а, царна хьекъал дала а гIерта. Ваьш мел дика бусалба наш ду а хиъна вайна. Вешан махкахь ваьш вовшашна деш долу зуламаш, лело хьарамлонаш, харцонаш гуш ю вайна. ХIетте

кхуьнана юккъахь вешан республикехь Къилбаседа-Кавказан культуран центр а йиллина, кхечу къаьмнашна юкъахь бусалба дин чIагIдан ойла а хилира. Вай Iаламат чIогIа тарло, догуш ду цIа а дитина, нехан цIийнах яьлла цIе дIаяйа вахначу нах!

25

Кхечу пачхьалкхашкара я хьалха хиллачу Союзан республикашкара шен эскарш дIадуьгуш цигахь герз ца дуьту Россис. Кхин Нохчийчохь дитира. Ткъа вай дозаллаш дора, ваьш герз дIалаьккхина, Россин эскарш Нохчийчуьра дIалаьхкина, бохуш. Вай наьргара герз схьа ца даьккхинера, цара шайн лаамехь кхуьлла дитинера иза. Россин Iедална массо а заманахь вайна ваьшчуьра дика евза вайн амалш. Царна хаьара вай герзана сутара хилла а, и герз лело вайна хаьийла а, оцу герзо вайна юкъахь урамин даржор дуйла а, вовшашна юкъара барт бохор буйла а, тешам, мостагIаллаш кхуллур дуйла а.

Россин Iалашо кхочушхилла. Базаршкахь автомашинийн, мотоциклийн меженаш санна, маьршша духкуш ду герз. Коча автоматаш, гранатометаш оьхкина, доьхкарех тапчанаш, гранаташ йоьхкина, дийнахь а, буса а, мичча хенахь а, уьш кхуьссуш, кхин болх боцуш буьйлабелла лела вайн кегийрхой. Префектана Герз хьала пачхьалкхан массо а куьйгалхо ларвеш герзах боьттина гIаролаш бу. Уллохь гIарол воцчу куьйгалхочунна ша хьаьрам а ца хета. Гварди, милици, ОМОН, ДОН, кхин дуккха а, цIераш долуш а йоцуш а, тIеман формированеш ю. Еккъа цхьана милицийн барам, хьалха республикехь хиллачу милицин барамал дукха а алсам бу. Ткъа зуламаш, де-дийне мел дели алсамдийлар бен, лагIлуш дац.

Нахана герз лело бакъо яларца доккха гIалат далийтира республикан Iедало. Нахана герз лело бакъо елла пачхьалкхаш дукха а ю дуьненахь. Амма цигахь герз базаршкахь, вовшашлахь дохкуш а, оьцуш а дац. Цигахь герз леррина бакъо еллачу туьканашкахь духку. Герз оьцучу стеган фамили, цIе, хIун болх беш ву, хIун лелош ву, цуьнан веха меттиг, адрес, герзан марка, номер дIаязйо, ткъа хьокъалла йолчу пачхьалкхан органаша оцу герзан регистраци а еш, иза лело цунна бакъо ло. Амма бакъо ца ю и герз коча а оьллина, гIуллакх долуш-доцуш кхуьссуш, лаьцна кхерамаш туьйсуш, зуламаш деш лело.

Герзаца латта ца леладо, даьхний ца кхиадо, цомгашчарна

дарбанаш ца леладо, адамашна хьекъал, кхетам ца ло. Герзо зу лам до, адамашна юккъе цатешам, цабезам, мостагІалла кхулл цо адамашна бохамаш бо, адамаш делхадо. Муьлххачу а мехка гражданашна массара а герз лело ши бахьана хуьлу: цхьан декъо зуламна леладо иза, вукхо – оцу зуламах ша-шен ларван Амма оцу пачхьалкхехь законаш а, низам кхочушдеш, лардеш цуьнан органаш – милици я полици, прокуратура, суьдаш эскарш делахь, машаречу къинхьегамхошна шайн долахь гер ца оьшу. Пачхьалкхо ша совцабо зуламхой, ша ларбо царех хь нал къахьоьгуш, машаре бехаш болу шен гражданаш.

26

Тахана шайга хІиттина халонаш наха ялхийча Іедалан куь галхоша олу, вай керла пачхьалкх кхуллуш ду, иза кхолла ду кха а хан еза, коммунисташна керла пачхьалкх кхолла масий та шо дийзира, ткъа вайна иза кхоллар цхьана-шина шарахь чек даккха лаьа. И бахьана далочара ца дуьйцу, коммунисташа шай пачхьалкх муха кхоьллира а, иза муха пачхьалкх яра а. Бол шевикаша кхоьллинарг дуьненахь цкъа а ца хилла, эца мас доцуш, ша-тайпа керла тоталитарни пачхьалкх ма яра. Цер гимнехь олуш ма-хиллара, шираниг дерриг а дохийна, аьтта дІа даькхина, цуьнан херцорашна, овкъаршна тІехь керланиг кху луш, миллионаш адамаш тоьпаш а етташ, лагершкахь хІаллак деш. Шайл хьалхалера Іедал, пачхьалкхан юкъаралли дІахІоттам а буххера дуьйна дІабаьккхира большевикаша. Ла та, хиш, заводаш, фабрикаш, адамаш а пачхьалкхан долалле де зийра. Хьалхалера олаллин классаш, царна гІуллакх дина и теллигенци, динадай лоьцуш, бойуш, махках бохуш хІаллакбир Церан меттигаш дІалийцира йоза-дешар ца хуучу, боданечу р волюционераша а, «топ йолчу» наха а. ХІетталц халкъаш бІешерийн дохалла кхоьллина Іилма, культура, гІиллакхаш «буржуазни» хилла аьлла, дихкира. Дукха ду уьш, дийца во ча. Цундела, дуьненахь цкъа а ца хилла социалистически, тот литарни пачхьалкх кхолла большевикашна масийтта шо ди зира. Дуьненна а хаьа цара и керла пачхьалкх мел акхачу, к зачу некъашца кхоьллира. Иза дуьненара дІаяьлча а, дІа ца долу шен болх беш ду цо даржийна ун.

Нагахь санна вайн революционераш, оцу большевикаша са на, дуьненахь цкъа а, цхьаннахьа а ца хиллачу кепара юкъар

...ин дIахIоттам болуш пачхьалкх кхолла гIерташ белахь, царна ...деза ар ду иттаннаш шераш, тIаккха а, цуьнан тIаьхьало муха ...ир ю ца хаьа, ша Дела воцчунна. Ша чохь вехаш волу цIа тишделлачул, иза тIекхета герга дахча, керла цIа дан волало стаг. И ...ерла цIа хьалахIоттийна валлалц ширачу цIа чохь веха иза. ТIаккха оцу керлачу цIа чу а волий, шираниг вовшах а доккхий, ...цуьнах мегаш йолчу коьчаллех шен бахамехь пайда оьцу. Вай ...Iуьн дина? Вайн чохь дехаш долу дика, цIена цIа тишделла, ширделла ...аьлла дохийна вовшах а даькхина, шерачу меттехь керла цIа ...дахIотто доьлла. Иза дIахIотто ахча а, коьчалш, пхьераш а бац вайн!

Советаш дIаса а хецна, церан меттана халкъо хаьржина а ...оьцуш, большевикийн ревкомех, комбедех тера Ханна комитеташ кхоьллира. ТIаккха яртийн урхаллаш хаьржира, амма дукха ...ин ялале уьш дIа а яьхна, беккъа цхьа юьртдай битира. Уьш а ...аккъо хоржуш бац, лакхара охьа дIахIиттабо, цундела царна ...хьалкъана хьалха шаьш цхьана а тайпана жоьпалле ца хета. Октябрьски революци хиллачул тIаьхьа Россехь санна, цхьана ...хьахь шишша Iедал нисделира Нохчийчохь а: шиъ парламент, шиъ чоьхьарчу гIуллакхийн министр, шиъ генеральни прокурор, шиъ муфти, шиъ мехк-кхиэл, шишша юьртдай, колхозийн председательш, совхозийн директорш и. д. кх. а. Шовзткъа герга политически тобанаш а, юкъараллин боламаш а. Республикехь хIоьттина чолхе юкъараллин-политически, социально-экономически хьелаш кхин тIе а чолхе дехира цара. Колхозаш, совхозаш цхьаерш йохийна, талийна, йиснарш халла сауьйзуш ю. Пачхьалкхан, юкъараллийн предприятеш, гIишлош, латтанаш а ...цца наха шайн доладерзош ду. Ялташ дIадеран а, чудерзоран а, даьхний кхабаран а, кхиоран а бала бац Iедалан.

Суна дагадогIу, тIеман шерашкахь хIора дийнахь почта йогуш тхан юьрта. Машинахь – Нажин-Юьрта, цигара схьа – говр... гIаш. ХIинца шолгIа шо ду тхан юьрта почта ца йохьу. Газет, телеграмма а ца йоьду дIаса. Телефонийн зIе наха йохийна, бIогIамаш, серий схьа а дохуш, цIа кхехьна. ХIокху шина ...арахь арахьарчу дуьненах хаьдда беха районера бахархой. «Хьалхалерчу Iедало, партократаша йитина халонаш ю вай ...ин ерш, уьш дIаяха хан еза тхуна», – олу республикан куьйгалхоша. Иза бух боцуш даьсса хабар ду. Iедал хийцалучу хенахь болх бечарна луш алапа а, баккхийчу нахана пенсеш, бераш кхиоллин ахча а дара. Болх беш яра колхозаш, совхозаш, предприятеш, школаш, больницаш, культуран учрежденеш,

почта, зIе, транспорт а. Газ ца йигначу ярташка машенаш тIекхоьхьуш газ латтайора. Iалам лардора. Уьш а, кхин а вай тIехIиттина халонаш хир ма яцара тахана, вай хьалхалера па хьалкхан а, бахамийн а структураш цхьана дийнахь йохий дIа ца яьхнехь.

Мила ву бехке? Уггар хьалха – республикан куьйгалхо шолгIа – вай дерриге а. Пачхьалкхан а, шариIатан а, я къома Iадаташ а, законаш кхочушдан ца лууш долу. Вайна ца хаьа ца лаьа яртийн, колхозийн, совхозийн, кхечу бахамийн а коьр Iилма, хьекъал, кхетам болуш, оьзда, хьанал нах хIитто а, уь законехь болх бан гIоьртича цаьрга ладогIа а, царна гIо дан Вайна хIоранна а шен тайпанах, гарах, некъех, цIийнах стаг хи лаьа куьйгалхо. Вайна хIоранна а ша-ша эла хила лаар ду вай бохаме даьлларг.

27

Наха республикехь хIиттина чолхе политически, социальн экономически, криминальни а хьелаш далхийча, бехказло к райо Iедалан куьйгалхошна а, цунна бохкабеллачарна а. «Ро сехь а, кхечу республикашкахь а ду вайгахьчул а хала хьела цигахь а ду къолаш, талораш, адамаш лечкъор, дайар, кхидо зуламаш а», – олу цара. Цунах маслаIат ца хуьлу къинхьегам халкъана. Бакъду, тоделла хьелаш Россехь а, хьалхалерчу С юзан республикашкахь а дац. СССР йоьхча республикашна юкъ ра экономически, бахамаллин а зIенаш хедда, дуккха а промыш ленни предприятийн белхаш севцца, белхазалла ю. Уьш дерр а вайх хьакхаделла, уггар хьалха. ТIехула тIе, российски Iеда вайн республикана массо а агIор блокадаш хIиттош, и халон вайна алсам а ю.

Халонаш, баланаш, бохамаш а лан исторически Iемина но чийн халкъ. Амма Россехь а, кхечу республикашкахь а до из бохуш, къолаш, талораш дан, адамаш лечкъо, дайа, маларех, на котикех а йохк-эцар ян еза вай? Цигахь барт боьхча, вайн бар боха беза, уьш вовшех летча, вай а вовшех лета деза? ХIинцца вайл цIена бусалбанаш а, вайл оьзда къам дуьненахь а дац б хуш дозаллаш деш Iийна вай зуламхошкара масал эца, цар тардала хIунда гIерта? Нагахь санна, вай цIена бусалбанаш д лахь, хьанал, цIена, машаре, бертахь дехачу адамашкара, хи къашкара масал хIунда ца оьцу вай?

Тхана республикан куьйгаллехь болу нах декхар бу харцо-нех, халонех халкъ лардан. Уьш декхарийлахь а, жоьпалле а бу цаьрн а, халкъана а хьалха. Ткъа и цхьайолу халонаш а, зуламаш а дIадаха республикан куьйгалхойн ницкъ бац бохург харц ду. Царна лаахь, уьш совцо ницкъ бу цаьргахь, амма ца лаьа. Масала, Гуьмсан районан махка тIехула лела цIерпошташ тахан Дийцарехь, и талораш дечеран декъашхой бу милицин цхьаболу белхалой. Оцу талораша Iаламат вон цIе яккхийтина нохчийн.

Шайн цигахь дIабоьдуш тIом бу, шаьш хала дохку, Нохчийчоьнан йогIу цIерпошташкахь дохьург, аша талош дерг тхан къоман рицкъа а, долалла а ду, вай цхьа бусалбанаш а дара, и шайн махкахула тхо долчу йогIу цIерпошташ талор дитахьара шуна бохуш, республикан куьйгалле а, нохчийн халкъе а балхамаш бира телевиденехула Азербайджанера баьхкинчу баккхийчу нaха. ЦIерпошта тIехь шаьш маьждигашна хьажийна дохьуш долу кIайн эчиг шун ярташка даьхьна, иза схьалахьара шуна бохуш, дехарш деш суьйлий лийлира Нохчмахкахула. Ткъа и эчиг ийна деана эчиг тхан районерчу цхьана юьртан маьждиган тхов тIе тоьхнера! Вайн дерриге а къомана эхь деш, къоман цIе дойуш лела и цхьа нах. Баккхий нах а, зударий, бераш а.

Азербайджано, ДегIастано а аьрзнаш дина дара а хаац, Ельцина цкъа кхайкхийра, Нохчийчухула чекхболу цIерпоштан некъ талорхойх ларбан ша кхуза эскарш дохкуьйту, аьлла. ТIаккха, цхьаьна юкъана, и талораш совцийра республикан куьйгалло. Вайн къоман и боьха цIе яккхале хIунда ца совцийра и талораш? Уьш ца а дIадолийна, шайна кхерам боцийла а хиъна.

Ельцина шен дош кхочушдеш кхуза эскарш далийнехь, ва Россин шайна тIелетта, ва массо а керистанашна дуьхьал гIазотана даьлла бохуш, маьхьарий хьоькхуш, орца доккхур дара нохчаша. Цуьнан бехке а йиийр яра. Амма Россис и некъ ларбо аьлла кхуза эскарш а далийна, цIий Iанийнехь, цунна бехке Росси хир яцара, и дуьгар хьалха и талораш дина нах, шолгIа, уьш ца совцийна республикан Iедал а хир дара.

И къуй, талорхой бахьана долуш тIом болабелча, гIазот а аьлла лата а, бала а баха беза ткъа хьанал къа а хьоьгуш хене лела гIерта къен, миска нах? Къуй, талорхой бахьана долуш, уьш цIерш хиллачу тIамехь велларг гIазот хир вац. Бусалба динан, шен къоман, даймехкан маршо, сий лардеш тIамехь велларг хир ву гIазот. Ткъа къуй, талорхой, кхиболу зуламхой бахьана долуш болабеллачу тIамехь, уьш ларбеш велларг, гIазот-м муххале а хир вацара, мелххо а цаьрца цхьаьна жоьжахате гIур ву!

Цхьа хIума ду со цецволуш. Тахана, берриг [illegible]
чий Далла Iамал еш бу. Масех шо хьалха [illegible]
агIор хIутту а цахиънарш цхьаьна. ХIорнна [illegible]
стаг а ца хета. ХIора юьртахь рузбан маьждиган [illegible]
дийнахь царна чу а ца тарлуш дукха адаман [illegible]
имам а, масех эзар хьаьжо а ву Нохчийчоьх. [illegible]
сагIа доккхучохь, мовлад доьшучохь, тезетанаш [illegible]
хула даима бусалба динах, диканиг, вониг а, [illegible]
ниг а дуьйцуш хьехамаш а бо. Цаьрга ладоьгIуш [illegible]
лу боьрша нах. Шайн доIанашца уьш Деле [illegible]
ношна гечдар, дуьненан баланех, бохамех ларлар, [illegible]
барт бар доьхуш. Пайхамаре, эвлияашна [illegible]
матдийнахь шаьш Деле дехар, шайна орцахдалар [illegible]

Вай дерриге а иштта дика, цIена бусалбанаш [illegible]
наш, талораш дийриш, адамаш дойурш, адаман [illegible]
рах йохк-эцар йийраш, маларех, наркотиках а [illegible]
раш, уьш муьйлурш, уьйзурш, кхидолу вуламаш [illegible]
бу, уьш мичхьара схьабевлла? Вай иштта дика, [illegible]
хилча, вайна юкъахь вовшашца хьагI-гамонаш [illegible]
мостагIаллаш а хIунда ду, вайн барт а хIунда бац? [illegible]
налерчу Къематдийнах тешаш а, кхоьруш а хилча, [illegible]
кхерош, ямартлонашца, харцонашца, бусалба [illegible]
и дихкинчу некъашца дуьненан хьолана тIаьхьа [illegible]
лела вай? Уьш леладе аьлла ткъа вайга вай орца [illegible]
мара, эвлияаша? Цара Деле муха доьхур ду вай, [illegible]
хьарам динарш дерриг а вай лелош хилча, и [illegible]
цош а ца хилча, я совцо гIерташ а ца хилча?

Дала КъорIан чохь мосазза а аьлла, шена [illegible]
шашна диканиг дан сихлолаш, ша тIедиллина [illegible]
чушдинарш нийсачу новкъахь хир бу шуна, [illegible]
там бийр бу шуна, церан дуьне а, эхарт а [illegible]
ши декхар дика девза вайна. Хьалхара – Аллах! [illegible]
Дела цахилар а, Мохьаммад цо вайна Пайхамар [illegible]
цIенна тешар; Далла ламаз дар, мархии [illegible]
бар: Дала шена деллачу рицкъанна тIера закат, [illegible]
аьтто, таро а, могашалла а елахь Макка [illegible]
ШолгIа – массо а агIор хьарамчух ларвалар: [illegible]
лам, адамашна халахетарш, ваьшан цаир; адаман [illegible]

[illegible] халахетар; адамашца хьагI-гамо [illegible] юкъахь маслаIат, машар, барт [illegible] тIера вальларг нисван гIортар; ада- [illegible] доьжча озабезам ца беш, бакъдерг, [illegible] доьзал иманехь кхиор, гIийлачарна, [illegible] гIо дар: некъ тобина, хи тоди- [illegible] доьгIна, адамашна дика гIуллакх [illegible]

[illegible] шаьш кхочушдича, шайна ялсама- [illegible] нахана. Амма царна моьттург бакъ [illegible] бехарш, зуламхой, дог боьханаш, къи- [illegible] гIо цадийраш, шена мел дукха лама- [illegible] Хьаьжа цIа эхарх ялсамане бо- [illegible] мел дукха сагIа даларх, адамашна [illegible] дарх, Дала шена тIедеххкина перзаш [illegible] догдохуьйла а яц цуьнан. И ший [illegible] деза бусалба стага.

[illegible] ву, къинхетаме, комаьрша ву, стаг [illegible] цунна гечдан ницкъ болуш ву. [illegible] вайн къиношна гечдан ницкъ болуш [illegible] а ву Дела, нагахь санна вай ваьш [illegible] боккъалла а дохко а девлла, бок- [illegible] Амма Делан къинхетаме догдохучу [illegible] АллахI нийсо еш хилар. Шена Iамал [illegible] кхочушдеш долу адамаш а, Шена [illegible] декхарш кхочуш а ца деш, Ша гай- [illegible] даьхна адамаш а, Дала эхартахь цхьа- [illegible] бохург и АллахI нийсо еш вац бохург [illegible]

[illegible] ламаз деш, парза марханел совнаха [illegible] цIа а бахана, шайн устазашна вирд [illegible] сутара нах. Адамаш Iехийна а, [illegible] ямартлонашций шайна аьтто лохуш. [illegible] деш, куралла еш, къен-миска стаг [illegible] Цара ойла йой те Пайхамар, эвлияаш муха [illegible] Шаьш вирд доккхучу Ташу-Хьаьжин, Кунта- [illegible] цIенош, хIора дийнахь хуьйцуш керл- [illegible] бохуш хезний те царна? Я уьш бусалба ада- [illegible] царна гIарол деш, тIемалой хилла бохуш [illegible] къилахь леринчарех ма ю хьагI-гамо,

сутаралла, куралла, ямартло, царех ларвала ца веза Делах, Къ матдийнах тешаш а, кхоьруш волу бусалба стаг?

Бусалба дино ца боху дуьненан даьхни, хьал-бахам ма лах дика, хаза духар тIе ма духа, мерзаниг ма даа, дикачу, хазачу цIеначу хIусмашкахь ма ваха, мелхо а и дерриге а къобалдо Амма и хьал-бахам хьайн хьацарца къа а хьоьгуш, хьанал некъашца гулбе, цунах дозалла ма де, кура ма вийла, цун Iехалой, Дела а, Эхарт а, Къематде а ма дицде, иза хьайна белла Далла хастам бе, цунна тIера закат, сагIа ло, гIийлачарна, мис чарна гIо де, боху бусалба дино.

Далла дика хаьа вай дуьйцург, вайн дагахь дерг, вай лело дерш а. Хьалха цкъа вешан дегнаш а цIандина, бусалба дино а нисделла, тIаккха беха беза Деле къинхетам.

Ша бахкийтина пайхамарш къобал ца беш, цаьргахула Ш кхайкхина дин тIе ца лоцуш Iесалле девллачу халкъашна уь хIаллакдеш таIзарш дина Дала. Иштта, цхьана нехан Iесал бахьана долуш I944-шарахь Дала дерриге а халкъана тIе ба боссийна хилла те, олий, дагадогIу, ойла йича. Нагахь вай бус ба динехь ца нислахь, юха а вайн халкъана тIе цхьа бала боссо 50 шо хьалха хилла АллахI хIинца а волуш хилар хIунда дин те вай?*

Суна хетарехь, динадай пачхьалкхан гIуллакхашна, полити кана юкъагIерта ца беза. Церан декхар – адамашна бусалба ди хьехар, иза чIагIдар, лардар, адамийн дегнаш чуьра ваьсна хьаьгIнаш, оьгIазлонаш дIаяхар, адамаш хьарамлонех, харцон зуламех лардар, адамашна юкъахь машар, барт бар, гIийлач мискачу, заьIап нахана, боберашна гIо даре кхайкхар, доцца аь ча, адамаш бусалба динехь нисдарехьа къийсам латтор, къахь гар ду. Амма тахана телевиденехула къамелаш дечарна юкъах ишта динадай кIезиг го. Дала, бусалба дино шайна тIедехки декхарш дIа а тийсина, пачхьалкхан гIуллакхашна, политикан юкъагIерта дукхахберш. Масала, февраль баттахь хиллач Iеламнехан, къанойн Гуламо парламентан депутатийн бара 2I стагал лакхара хила ца беза, парламенте керла харжамаш ба ца оьшу, пачхьалкхан гIуллакхаш ваьштадало президентан гIоьнна Iеламнахах а, Iилманчех а вовшахтоьхна Лакхара Кон сультативни Совет кхолла еза, оцу Iалашонца республикан Кон

* Кхузахь чекхйолу зорба тоьхна йоьалгIа кийсак: «Даймохк», I5 июн I994 шо, № 23/I995/.

...итуци тIехь хийцамаш бан беза аьлла президентана парламентана тIе декхарш дохкуш сацам тIе эцна. /*«Ичкерия», февраль 1994 г., № II /208/*.

И тайпа сацамаш тIеэцар Iеламнехан а, къанойн а декхар ...ш а, бакъо йолуш а гIуллакх дац. Иза президентан а, парламентан а, министрийн кабинетан болх а, декхар а, бакъо а йолуш ...хаш ду. Нагахь санна, Iеламнехан а, къанойн а гуламан ...лла а и тайпа декхарш а, бакъонаш а елахь, нагахь санна, ... баккъал а шайн къоман бала болуш а белахь, чоьхьарчу ...кхийн министрана – зуламаш совцор, низам латтор, финансийн министрана – нахана пенсеш, алапаш дIакхачор, могаллин Iалашъяран министрана – больницешкахь болх байтар, ...ан дешаран министрана – школашка болх байтар тIедуьллуш сацам тIе хIунда ца оьцу церан гуламо?

Iеламнехан а, къанойн а карахь хIумма а ма дац. Республикан Конституци а талхош, парламентан 4I депутатах шена новкъа ...у 20 депутат дIаэккхийра президента. Ша динарг Конституцица нийса догIуш дац ца алийта, парламенте керла харжамаш ... бан, шена тIера бехк дIабаккха, Iеламнехан а, къанойн а и ...м тIеэцийтира цо. Шайна тIедиллинарг цара бIаьрзе, доггах ...уьйцидира. Уьш бехчалгех йина тайнагаш ма ю президентан, правительствон а карахь, цара шайна ма-тов ловзош!

29

ХIара къамел долош юьххьехь ас элира, нохчийн къам кхетамна тIаьхьадисаран бахьана цхьана а заманахь цуьнан я буьйлба динан а, я дуьненан Iилма а Iамо, я кхоччуш Iамо аьттонаш, таронаш цахиларо кхоьллина, аьлла. Нохчийн халкъ маххаш даьккхинчуьра цIадирзича, тIаьхьа догIучу ткъе итт шарахь дуьненан Iилма Iаморехь мелла а хьалхахьа яккхий гIулчаш ...ира вай, ткъа хIокху тIаьххьарчу шерашкахь юханехьа гIулчаш ...куш ду. Дукхахйолу школаш болх беш яц, ткъа йисинчара ...х ца бо ца алийта цхьа бахьанаш леладо. Цхьа а тайпа шеко ..., тахана школашкахь доьшуш хила дезаран, амма дешарх юкъаххьна лела и итт эзарнаш бераш шайн дай, дедай санна, кхетамна тIаьхьадисина кхуьург хиларан. ТIаккха уьш а, цхьана ...ттанечу, ямартчу наха, церан дай санна, цIерга, бердах чутуьйсур бу.

Оцу хьелашкахь, нохчийн къам цкъа а боданера серлонга ... далахьара, кхетаме ма дагIахьара аьлла Iалашо йолуш санна,

хIинца вайна юкъахь лелаш йолу йоза-дешаран графика дIа яьккхина, латиница графика тIедовлар тIедожош, I992-чу шеран 8-чу мартехь №I05 йолуш сацам тIеэцна вайн парламенто. Берриге меттан Iилманчаш а, кхолларалллин белхалой а, хьехархой а, нохчийн мотт безаш а, нохчийн къоман кханенан ойла еш болу нах сацам боллуш дуьхьал бу графика хийцарна. Цунах лаьцна шайна хетарг зорбанехь а аьлла цара, президенте а, парламенте а яздина. Амма президента а, парламенто ла ца дуьйгIира оцу нахе.

Латиница тIе довларехьа волчу шина-кхаа Iилманчаша дало бахьанаш цхьа а тайпа бух боцуш а, кхин хилча ца маггал аьрта а ду. I938 шо кхаччалц СССР чохь дехачу дуккха а къаьмнийн йоза-дешар латиницан графикаца дара. Оьрсийн, украинцийн, беларусийн, кхин масех къоман – кириллицан графикаца. Гуьржийн, эрмалойн а эзар шерашкара схьайогIуш шайн графика ю. Цхьана пачхьалкхехь дехачу къаьмнийн йоза-дешар кхаа графикехь хиларо халонаш хIиттайора церан мотт, Iилма, культура кхио а, вовшашна юкъарчу уьйрашна а. Цундела, коьрта долчунна и халонаш дIаяха Iалашо йолуш, дерриг а къаьмнийн йоза-дешар кириллица тIедаьккхира Iедало. Оцу Iалашонца цхьаьна генна йоьдуш политически, идеологически Iалашо а яра цуьнан: и къаьмнаш русифицировать дан.

Латиница тIе довларехьа волчу оцу шина-кхаа Iилманчо бохура, кириллица тIехь кхоьллина нохчийн алфавит деша а, язъдан а хала ю, цунна яккхий полиграфически харжаш еза, латиница тIе девлча вайн къомана английски, немецки, французски, туркойн меттанаш Iамо атта хир ду, азербайджанаш, молдованаш а бу латиница тIе бовлуш.

Бакъду иза, советски-коммунистически Iедало шен генна йоьлхучу политически, идеологически Iалашонашца СССР чохь дехаш долу дерриге а къаьмнаш, цхьа гуьржий, эрмалой а боцурш, оьрсаша лелочу кириллица графика тIе бахар. Ткъа къаьмнашна цунах зулам а ца делира. Ткъа и шен политически, идеологически а Iалашонаш кхочушъеш советски-коммунистически Iедале пайда эцалур бара йозанан муьлххачу а графикаца. Алфавит, йоза – иза адамийн кхетаман, хьекъалан ойланаш дIаязъяран гIирс бен бац. Алфавитан ницкъ бац стеган кхетам, ойла, динах тешар хийца, къоман культура, гIиллакхаш хийцийта. Нагахь санна, латиница тIе девлча, хIара тахана халкъана тIе хIиттина халонаш дIаевр йолуш хилча, галдевлла

Гуллакхаш нислург хилча, вай-м сихха хуьйцур яра йозанан графика. Амма оцу гIуллакхо йолчу тIе а алсамйохур ю и халонаш.

Оцу шина-кхаа Iилманчо латиница тIехь кхоьллина вайга ӏльагойту алфавит цхьана а лартIехь дац, иза хIинца вайна юкъахь дешош долчул Iаламат чолхе а, деша а, яздан хала а ду. Оцу алфавитаца арахоьцу «Маршонан аз« газета цхьаммо а ца доьшу. Нагахь санна кхечу мехкийн меттанаш Iаморхьама вай латиница тIе довлуш делахь, уьш Iамо луурш а, уьш оьшург а вайн цхьа процент белахь, кхин хир бац. И меттанаш хаар оьшу Iилманчашна а, гочдархошна а, бизнесменашна а, цхьацца кормацаллин говзанчашна а. Бакъду, хIинца зударий а цхьаьна вай дерриг а кхечу пачхьалкхашкахула совдегаралла лело доьлла, церан дуьхьа вай графика хийца гIертахь, и ша ду.

Молдаванаш, Советски Союзах схьатохале, масех бIешеран юхалла шайн йоза-дешаран графика латиница йолуш хилла. Церан масех бIешеран истори а оцу йозанца язйина. Молдаванаш, румынаш а цхьана цIийх, цхьана динехь, юкъара цхьа мотт, культура а йолуш ши къам ду. Шайн аьтто хилахь, шина а къоман юкъара цхьа пачхьалкх кхолла ойла йолуш а бу.

Иштта цхьана цIийх, цхьа мотт, культура, гIиллакхаш долуш бу туркой а, азербайджанаш а. Тахана Турци массо а агIор кхиъначу пачхьалкхех цхьаъ ю. Туркошца политически, экономически, культуран зIенаш таса а, чIагIъян а Iалашо йолуш, цаьргара шайна аьтто лаха латиница тIе бовла гIерта азербайджанаш а. Хетарехь, хенан йохалла изза дан тарло шайн пачхьалкхаш йолчу казахаша, гIиргIазоша, узбекаша, туркменаша. Иза дан церан аьттонаш, таронаш а ю, иза дича царна пайде а хир ду.

Латиница графика лелочу керста къаьмнашца цхьа а тайпа юкъара хIума дац нохчийн къоман. Ткъа туркошца вайн юкъара дерг деккъа цхьа бусалба дин ду. Архивашкара нохчийн къоман историх дерриге а документаш, нохчийн къомах лаьцна шадерриге а оьрсийн маттахь, кириллицан графикаца яздина пачхьан а, советски а заманахь. Нохчийн маттахь язбина берриге а талламан, кхоллараллин белхаш а, официале документаш а оцу графикаца ду. Нагахь, вай кхин ойла а ца еш, латиницан графика тIе довлахь, вайн къоман тIаьхье и белхаш беша а ца хууш йиьрзе хир ма ю. ХIета, лаахь а, ца лаахь а, тIейогIучу заманахь а оьрсийн графикаца йоза-дешар Iамо дезар ду вайн къоман.

Къилбаседа-Кавказерчу къаьмнашна юкъара дIа а къаьсти-на латиница тIе девлча, церан махкахь кириллица графикаца яздина йозанаш деша хаа ца деза вайна? Цаьрга муьлхачу мат-тахь къамел дийр ду вай?

Английски, французски, немецки,испански,туркойн метта-наш хууш хир буй оцу къаьмнех болу нах? Мел ца лаахь а оьр-сийн мотт Iамо дезар ду, хIунда аьлча Союзехь даьхначу къаьм-наша шайн юкъаметтигаш лело и мотт Iамийна, иза лелаш а бу. Оьрсийн мотт Iамо безаш хилча, иза язбина алфавит Iамо а дезар ду.

Iаьрбийн йоза-дешар Iамор, Iаьрбийн мотт Iамор, хаар а дика ду. ХIунда аьлча, оцу маттахь доссийна КъорIан а, оцу маттахь яздина бусалба динан Iилманаш а. Нагахь латиница тIе довлахь, вай кхоъ йоза-дешар Iамо деза: Iаьрбийн, латиницан, кирилли-цан. Ткъа хIинца йолу графика вайна юкъахь 55 шарахь лел-лехь а, йоза-дешар ца хууш дукха нах бу вайн. Юккъера школа чекхъяьккхинчарех лаххара а 90% я нохчийн, я оьрсийн мет-танашкахь нийса яздан а, деша а ца хууш бу. Оцу хьелашкахь долу вай, хIинца латиница тIе девлча хIун хир ду вайх? Вайн къоман кхетам, мотт, культура кхиар лаххара а 50-100 шарна тIаьхьадуьсур ду, цул дехьа даьлча хиндерг а шеконехь дуьсу. Цул, хIинца лелаш долчу алфавитера масех шалха элпаш а хий-цина, Iадда хIунда ца дуьту? Вайна оьшург иза а, Iаьрбийн йоза-нан а ши графика ю, стенна оьшу вайна совнаха бала?

Юха а хаттар хIутту: стенна йоху вай кхечу къаьмнашна юккъехь массо гIуллакха тIехь хьалхеш? Царел хьекъал, кхе-там лакхабаьлла ду вай?

Лакхахь ма-аллара, графика хийцарна дуьхьал, латиница тIе девлча цунах пайда хир бацарна дуккха а хьекъале бахьанаш далош зорбанехь аьлла вайн гIарабевллачу Iилманчаша, яздар-хоша, хьехархоша, искусствон белхахоша, нохчийн къоман мет-тан, культуран кхолламан бала болчу бIеннаш наха. Цунах лаьц-на ас а леррина яздира сайна хетарг /*«Сихалла – бохаман накъост», «Даймохк», 26 февраль, 1992 шо* /, доцца аьлча, сайн кхечу статьяшна тIехь а. Оцу хьокъехь оха, 17 Iилманчо а, ялх яздархочо а кехат яздира парламенте / *«Пагубные эксперимен-ты», «ГЧР», 17 февраль 1993 шо, № 14*/. Амма тхан орца ца хезаш дисира вайн парламентана.

30

Паччахьан Россис ламанхошна дуьхьал латтийна харцонан тIом а, колониальни къиза Iазап а, ямарт политика а Iорайохуш 132 шо хьалха оьрсийн демократа Н.А. Добролюбовс шен цхьана статья тIехь далийна доккха маьIна долуш дешнаш ду нохчех лаьцна: «Россихь цхьаболчара ламанхой чIогIа хестабо, церан майралла, хьуьнарш, оьздангалла, къинхетамалла, хьаша тIеэцаран гIиллакхаш а дуьйцуш. Кхечара боху, уьш муьлхха а цивилизованни азиаташ санна акха, ямарт, стешха, ахчанна сутара адамаш ду. **И ши тайпа хабарш дуьйцучарна ши тайпа ламанхой гина: хьалхарчарна – бакъболу цIена ламанхой, шолгIачарна – вайна юкъабогIуш, вайца юкъаметтигаш лелош галбийлла кIеззигниш.** Хууш ду, массо а заманахь, массанхьа а керла цивилизаци тIеоьцучу юххьехь муьлххачу а халкъо оцу цивилизацин коьртаниг, диканиг, кIоргге тIаьхьало ерг тIеэцарал хьалха вониг, сонтаниг, зуламениг, тIехуларниг схьаоьцуш хилар. Дагадаийтал, Петр Великин заманахь дуьйна схьа оьрсаша европейски культура муха тIеэцна! Адамашна вониг, сонтаниг, зуламениг схьаэца лаар а дац иза. Цивилизацин тIехула гуш дерг вониг, боьханиг, сонтаниг цхьана масех сохьтехь атта схьаэцало, иза а ца хьоьгуш. Ткъа цуьнан коьртаниг, кIорге ерг, оьзданиг, дахарехь тIаьхьало хир йолу пайдениг схьаэца стагана хьекъал, кхетам, собар, дуккха къахьегар а, хан а оьшу. ТIе, цивилизаци юкъайохьучарна а ца лаьа бухарчу халкъо цуьнан дика агIонаш схьаоьцийла. Цундела цеццдовлийла яц, шайн лаьмнашна, хьаннашна герга цивилизаци гIоьртича, цунах хьакхабелла нохчий, дегинаш а шайн оьздангаллех бохуш хиларх. Уьш вешан олаллина кIелберзочу, цигахь вайн урхалла чIагIдечу хенахь, тIеман заманахь вайна оьшура оцу халкъийн чоьхьара барт бохор, шайн даймахке безам, лерам бохор, царна юккъе цабезам, цатешам кхоллар, уьш оьздангаллех бохор. Юьхьанца царна вай гайтира ахчанах дуьненан хьал, хIуьу а эцалуш хилар. ТIаккха, и ахча хьанал къа а ца хьоьгуш, вайна пайденна, ткъа шайн халкъана зуламна гIуллакх дича иза атта даккхалуш хилар. Цундела, цIетахь вай сутараллина, ямартлонна, къизаллина, тIеман шпионажана тIетоьттура нохчо...» */Н. Добролюбов. Собрание сочинений. Москва – Ленинград, 1962, том 5, стр. 447-450/.*

БIешеран дохалла лаьттинчу тIеман заманахь Россин Iедалхоша кIез-кIезиг даржош вайн къомана юкъа даржийна ун

ду хIинца а вайх дIакъастаза. Мелхо а, тIеттIа тIе даржор бен, иза дIакъасто меттиг а, аьтто а ца балийтина тIаьхьа тIедеанчу советски-коммунистически Iедало а.

Амма цхьаболу бехкаш вайн вешан а бу. КIез-кIезиг диццеш, вешан къоман дуккха а дика, оьзда гIиллакхаш диццеш, дIатийсина вай. Церан метта тIеэцна оьрсийн, европейски, ткъа махках даьхначу шерашкахь ваьш юкъахь Iийначу казахийн, гIиргIазойн, узбекийн, кхечеран а, вешан къомаца ца догIу, дуккха а гIиллакхаш. Диканаш, оьзданаш ца эцна, ткъа тIехула гуш дерш, – къа а ца хьоьгуш схьаэца аттанаш.

Ненан мотт цIена хууш а, буьйцуш а нохчий дукха бац. Дерриге а нохчийн къомана тахана республикехь арадолуш деккъа цхьа «Даймохк« газет ду, иза а кIиранах цкъа бен ара ца долу. Ткъа оьрсийн маттахь арадолуш иттех газет ду. Цо гойту, вай вешан ненан меттан мел пусар до. Базаршкахь а, туьканашкахь а дукха адамаш хуьлу шаьш духкучу я оьцучу товаран мах ненан маттахь ала ца хууш. Къена а, къона а нохчий. Республикан куьйгалхошна нохчийн маттахь къамел дан ца хаьа. Цара къамел оьрсийн маттахь я юкъ-юкъа нохчийн маттахь дешнаш а далош до. Царна гена ца бевлла Iеламнах а. Шайн къоман, шайн ненан мотт бийца, деша а, яздан а ца хууш болу нах шайн коьрте хIиттош къам хир дац дуьненахь. Вешан ненан мотт боцург кхечу къаьмнийн меттанаш Iамо гIерта вай. **Дала массо а къомана шена-шена мотт белла. Оцу Дала нохчийн къомана беллачу вешан ненан меттан пусар хIунда ца до вай? Иза ларбан, кхио, хьоле бан хIунда ца гIоьрта вай? Ненан мотт дIабаьлча, къам дIа ма долу. Цуьнан ойла хIунда ца йо вай?**

Нохчаша йиццйина къоман хьалхалера говзаллаш. Масала, исбаьхьа йозанца яздина чарташ, истангаш, вертанаш кечдар, халкъан дарбанаш. Цхьа наггахь стагана а бен ца хаьа нохчийн маттахь диттийн, бецийн, акхаройн, олхазарийн, сагалматийн цIераш. Шайн къоман мотт, истори, культура, шира говзаллаш а йоI-бIаьрг санна ларйо луларчу дегIастанхоша, къаьсттина а суьйлаша.

Сих ца луш, хьекъале ойла а еш, вовшех дага а довлуш, генна хьалха а хьовсуш, къинхьегамца ондда бух а буьллуш вешан къоман тIехиндерг кхолла ца хаьа я ца лаьа вайна. Генна тIаьхьалонга ца боьду атта некъ а къастабой хьалха дIагIерта. ТIаккха, цо цхьана берда йисте далийча, юха а ваьш схьадуьйладеллачу хьалхалеррачу юьхьиг тIе духадоьрзу...

Цхьана, я масех къомо кхоьллина дац дуьненара хьекъалш, Iилманаш, культура, говзаллаш. Уьш дуьненарчу дерриге а халкъашца эзарнаш шерашкахь йинчу ойланийн, къинхьегаман, зерийн стом бу. Массо къоман а ду дика, оьзда гIиллакхаш, амма кхташ доцуш къам а дац. ХIетте а хIора къам кхечарех къастош цуьнан цхьацца васташ, ламасташ, хуьлу: мотт, культура, таш, сибаташ, гIиллакхаш, цIераш, духарш, кхин, кхин а. И къастамаш берриг а дIатийсича муьлхха а къам шен юьхь йоцуш дуьсур дара. Кхечу къоман диканиг, оьзданиг, хьекъалниг, пайдениг схьаэцарх хIумма а эхь дац. Дуьненарчу дерриге а къаьмнийн меттанаш нохчашна хууш хилча, церан дерриге а дика, оьзда гIиллакхаш схьа а эцна вай лелош хилча дика хир дара. **Амма шен къоман диканиг, оьзданиг, пайдениг, сийлахьниг когашца хьеша а хьоьшуш, иза сийсаздеш, кхечу къаьмнийн гIиллакхаш – къаьсттина оьзда доцурш, зуламенаш – тIоьцур дац кхетамечу, оьздачу, мелла а шен къоман бала йолчу, кхечу къаьмнашца яхь йолчу стага.**

Оьрсийн а, европейски а «культура» нохчаша «тIеэцар» дIадоладелира махках даьккхина вайн халкъ духа Даймахка дIадирзинчул тIаьхьа. Юккъера школа чекхъяьккхина кегийрий республикерчу а, цунна арахьарачу а гIаланашкахь деша воьлча.*

Оцу культурах нохчаша уггар хьалха «схьаоьцург», Добролюбовс ма-аллара, цунна тIехула Iуьллу чопа, хьекъале болх а ца бойтуш, дегIе къа а ца хьоьгуьйтуш «схьаэца» аттаниг дара: оьрсийн мотт бийцар, оьрсийн зударий балор, европейски духар лелор, европейски цIераш тахкар, вахош долу маларш мийлар, и. дI. кх. а. Къаьсттина шуьйра даьржина нохчашлахь берашна европейски къаьмнийн цIераш тахкар: тхан юьртахь кхо эзар сов вахархо ву. Юьртсоветера книгаш ас теллича, и тайпа 255 цIе карийра суна. Ткъа луларчу суьйлашлахь цхьа наггахь хеза и тайпа цIераш. Вай лелочо хIун дагадоуьйту? Европейцаш Африке баьхкича цаьргахула хезна меттигерчу туземцаша Ганнибал, Наполеон, Бонапарт, Цезарь, кхин, кхин а цIераш техкинера ийна. Iоврат йолу меттиг кIадинан кийсакца я хьоькхаргаца дIахьулйой хуьлура церан, ткъа йисина ерриг а меженаш – ерзи-

---

* Кхузахь чекхйолу зорба тоьхна пхоьалгIа кийсак: «Даймохк» 23 июнь 1994 шо, № 24 /20996/.

на. Ткъа коьрта тиллина европейцийн фуражка, кивер я шляпа логах хьарчийна галстук, пхьаьрсах дихкина сахьт хуьлура.

Цкъацкъа вай оцу туземцех тарло суна.

Нохчийн мотт бийцича, маж-мекх дитича, нохчийн духар лелийча, шайн «культура» лахло, и эхь ду моьттурш а бара. Шайн доьзалехь ненан мотт ца бийцича, оьрсийн мотт бийцича, Далла Iамал ца йича, атеистически къамелаш дича, шайн «культура» лакхайолу моьттурш а бара. Салам ца лурш а, шайга делча, схьа цаоьцурш а бара. Стаг веллачохь, тезета тIебахча, доIийна куьйгаш хьалалаца цабаьхьарш а бара. Шайн къамелехь «Дала мукълахь», «Дела реза хуьлда», «Дала аьтто бойла» аьлла, Делан цIе яккха цабаьхьарш а бара.

Уьш леладе я ма леладе бохуш, вайна ницкъ беш цхьа а вацара. Со юккъерчу школан директор, яздархо, 1959-чу шарахь дуьйна СССР, КПСС дIайовллалц КПСС-н член а, КПСС-н райкоман член а, райсоветан депутат а вара. Со юьртахь цIахь волуш а даима ламаз дора, сайн ницкъ кхочу марханаш а кхобура, сагIа а доккхура, айса цхьа гIуллакх дагалаьцча мовлад а доьшуьйтура. Тезетахь бакккхий нах ламазана дIасабевлча, кадам бан тIебаьхкинчу кегийрхошна моллин меттана доIа деш хоий а Iара. Сан дерриг а берийн нохчийн, бусалба а цIераш ю. 1960-чу шарахь дуьйна-ас даима коьртахь нохчийн холхазан куй-лелина. Иза коьртахь болуш партийн пленумашка, конференцешка, депутатийн сессешка, съездашка а вахана. И куй лелийна а Москвахь со доьшуш волуш а, кхечу пачхьалкхашкахь а. Соьга уьш ма леладе бохуш цхьа а вацара, аларх со вуха а вер вацара. Со партира, балхара дIа а ца ваьккхира.

Оцу лакхахь ас бийцинчу «культурни» нахах цхьаберш СССР, КПСС дIаяьлча имане баьхкина. ХIинца цара коьртахь куй а пес лелайо, маж-мекх а дитина, церан каралаьцна суьлхьанаш а хуьлу, шайн къамелехь сих-сиха Делан цIе а йоккху. Цхьаццанга хотту ас: «Пхи-ялх шо хьалха-м кхин ма дара шу, хIинца цIеххьана ма чIогIа нохчий, бусалбанаш а хилла шух?!» – олий. «ХIетахь кхин зама ма яра...» – олу цара. Дависа шен дела цхьана заманахь, цхьана Iедална кIел долуш бусалба дин, нохчийн мотт, гIиллакхаш а дIатуьйсуш, кхин зама, кхин Iедал тIедеъча, бусалбанаш а, нохчий а хуьлуш муха хуьлу? Ишта хийцалучу нахах муха тешар ву? Кхуза а баьхкина, масала, китайн шайн Iедал хIоттадахь, церан мотт, духарш, гIиллакхаш, амалш а цIераш, дин а схьаоьцур ду те вай?

31

Нагахь санна кхечу динехь долу адамаш я халкъаш хьоьга шайн бусалба дин дитийта, хийцийта, шайн дине верзо, хьайн хIусамера, махкара араваккха гIерташ хьуна ницкъ беш делахь, цара хьайна дуьхьалдаьккхина герз царна дуьхьал а даккхий, шайн дин, хIусамаш, даймохк ларбеш дуьхьало яр декхар ду хьан. Амма кхечу динехь долу адамаш хьан дин лоьруш, хьуна ницкъ а ца беш, хьо сийсаз ца веш, хьоьца машаре дехаш делахь, цуьрца мостагIалла ма леладе, царна ницкъ а ма бе, церан долалшина тIе куьг а ма кхийдаде, церан дин, гIиллакхаш а лоруш; цуьрца машаре ваха, боху бусалба дино.

Нохчийчохь дехаш керста а, жуьгатийн а динехь масийтта къомах адамаш ду. Зорбанехь а, телевиденехула а, наха шаьшшехь а дуьйцу, цхьаболчу нохчаша и кхечу динехь, кхечу къомах долу адамаш кхерош, нуьцкъах, бойуш шайн хIусамашкара ара бохуш, уьш дола йоху, бохуш. Цундела шайн хIусамаш дорахчу мехах дIаюхкуш я дIа а туьйсуш уьш вайн махкара дIовьху, бохуш. Цкъа-делахь, лакхахь ма-аллара, бусалба дино иштош дац бусалбанна а, керистанна а тIехь и къизаллаш, харцонаш, ямартлонаш лелор. ШолгIа-делахь, вайн республикан Конституцис цхьатерра бакъонаш елла вайн махкахь дехачу массо а къомах, муьлххачу динехь а долчу адамашна, и бакъонаш ларъян тIе а лаьцна, царна ницкъ бар, уьш сийсаздар а дихкина. Бусалба дино а, Республикан Конституцис а шайна тIедехкина декхарш кхочушдеш боцчу, уьш тергал ца дечу нохчаша сий дойу вайн къоман, церан къизалла, сутаралла, иман дацар, Iедало а, халкъо а уьш таIзарза битар мацца а цкъа зуламе, бохаме дер ду дерриг а нохчийн къомана.

1944-чу шарахь махках даьккхина вайн халкъ Даймахка цIадоьрзуш цигара схьабовла аьтту ца хилла я Дала цигахь рицкъанаш нисдина, дуккха а нохчий бисина Казахстанехь а, Юккъерчу Азехь а. Вайн махкахь белхазалла хилар бахьана долуш рицкъа лаха баханчохь бисина хьалха хиллачу СССР-н массо а махкехь шайн доьзалшца бехаш 300 эзар алсам нохчий а бу. Цигарчу къаьмнашна юкъахь лерам болуш, цаьрца бертахь, дика дIатарбелла хан йоккхура цара хIара тIаьххьара шераш дехкхаччалц. ХIинца бухханца хийцаелла церан юкъаметтигаш. Шадахначу шарахь вайн телевиденехула къамел дира 40–50 шо кхачарчу цхьана нохчочо. Ша Астрахански областехь вехаш

волу ткъех шо гергга хан ю, бохура цо. Цигахь гIишлошъяр мастерна тIера хьалаволавелла ша хIинца цхьана трестан генеральни директоран дарже а кхаьчча, областан Советан депутат ву. Шаьш оцу областехь вехачу масех эзар нохчочун хIар тIаьххьара шераш тIекхаччалц доккха сий дара, шайга лерам бара. Амма цхьаболчу нохчаша Нохчийчохь а, цига дIабогIуш лелочу зуламаша, оьзда доцчу гIуллакхаша, оцу областерчу ба... хархойн шайх тешам байина, шайга цабезам кхоьллина, шаьш цигара дIадаха хьийзош меттигаш а хуьлу, бохура цо. Иштт къамелаш зорбанехь а, кхечу областашкара цIа богIучу нохчаш кара а хеза. И тайпа галморзахаллаш йолчу областашк маслаIатана вайн республикан куьйгалхой, юкъараллин векал а бахана меттиг а ю.

Цхьана стага шен доьзалан, юьртан, ткъа цхьа кIеззигчу нах мехкан, къоман сий айдо, сий а дойу. Кхузахь, вайн махках цхьана нохчочо кхечу къомах стагана зулам дича, иза сийсазви ча, оцу стеган къомана иза дIахезий, массанхьахула кога до... лий даьржа. Я кхечу къома юкъахь нохчочо зулам дича, ад малла доцург, оьзда доцург далийтича, берриг а нохчий иза сани бу моьттуш, вайн къоме цабезам, цатешам а кхоллало церан тIаккха иза вайн дерриг а къомана зуламехьа доьрзу. Вайн къам ца дезачара, къаьмнашна юкъахь барт, машар, гергарло а хил цалуучу шовинисташа, националисташа, экстремисташ кIеззигниг дестош, шайггара тIекхуллуш, марсадохуш пачхьал кхан тIегIанехь эладитанаш даржадо. Цунна тоьшалла ду Моск вахь, Петербургехь, Россин кхечу областашкахь а нохчашна ду хьал дIахьош йолу кампанеш, масех шо хьалха Казахстанер нохчий нуьцкъашха арабахар а.

Бакъдерг бакъ хилаза ца долу. Вайн къомах безам а, тешам а баккха ваьшкара бахьанаш дуьйлуьйту вай. «Усть-Камено горск гIаларчу хьешацIийнехь нохчаша виъ казах вийна, до къий сийсаздеш, церан кортош а даьхна, вовшийн догIмех хуьй цуш, юхатIедоьхкинера. И бахьанехь лелхийна цигахь болу ва нах»– яздо журналиста М. Кузаевс. /*«Даймохк», 7 июнь 199 шо, № 22/10994*/. Цул тIаьхьа шайна юкъахь нохчий цабитар бехк буьллийла дуй ткъа цигарчу казахашна? Ша тIевоьссинчу хIусамна а, шена тIевоьссинчу хьешана а нохчо тешаме хуьлуш ца хилча эхь долуш, оьзда гIиллакх ма дара нохчийн къома эзарнаш шерашкара схьадогIуш! Вай вешан махкахь лело оьзд доцу, адамалле доцу гIуллакхаш а тоьар ду кхечу къаьмнашн

вай ца деза а, вайх ца теша а. ТӀехула тӀе, вайн республикан куьйгалхоша а, шаьш политикаш ду бохучу наха а, тӀаьхьалонан ойла ца еш, дуьйцучу сонтачу хабараша а херо юллу вайн къоман кхечу къаьмнашца йолчу уьйрашна юккъе. Шина пачхьалкхана юккъехь мостагӀалла делахь а, тӀом белахь а, шиний агӀонан паччахьаша, куьйгалхоша вовшашна гӀиллакххехь критика йо, амма пачхьалкхийн куьйгалхой сийсазбеш церан сакхташ, айпаш дуьйцуш къамел ца до. Иза дуьненан халкъаша, пачхьалкхаша, церан куьйгалхоша, политикаша, дипломаташа тӀеэцна этика, гӀиллакх ду. Ткъа вайн президента а, кхечу куьйгалхоша а телевиденехула Росси президентана «хьакха», «чангӀалкх», кхин доьхнарг а олу. Москвахь вай ца дезачара вайх лаьцна бандитане дешнаш аьлча, вешан шина автоматан чаппагӀаш меттахъхьееш, Росси а, Европа а сийначу цӀарах ягор ю, ООН а дӀасалоллур ю бохуш кхерамаш туьйсу, дуьнене а, «бӀов» бохуш, хабарш дуьйцу, кхечу къаьмнийн а, пачхьалкхийн а чоьхьарчу гӀуллакхашна юкъагӀерта.

Вайн дайша а ларийна шайн маршо, вай а ларийир ю, нагахь санна Россин эскарш Нохчийчу гӀортахь, цхьа салти дийна ца дуьтуш, вай берриг а бойур бу уьш, вайна гӀо дийр ду ерриг а бусалба пачхьалкхаша бохуш, гӀазотана кегийрхой ир-кара дӀиттош, карзах бохуш лела цхьа зуламе нах а. Ткъа президента аьлла, нагахь санна Россин эскарш Нохчийчу гӀортахь, уьш кхузара дӀалаьхкина ца Ӏаш, вай тӀом церан махкахь бийр бу. Сонта къамелаш ду уьш.

Дуьненахь цхьа миллион бен бац нохчий, ткъа царех I989-чу шеран хьесапашца Нохчийчохь вехаш верг 734500 ву. Оцу цхьа миллион нохчийн – къеначийн, зударийн, берийн а кара ракеташ елла вай дуьхьал девлча а, иттаннаш, бӀеннаш миллионаш адамийн долчу якккхийчу, нуьцкъалчу пачхьалкхел а, къаьмнел а тоьлар ма бац нохчий. Ткъа Россис Нохчийчу агресси яхь, тӀом болабахь, нохчашна гӀоьнна орцах девр дац дуьненара цхьа а я бусалба а, кериста а халкъаш, цхьа а пачхьалкх а. Нохчийн къомана тӀе дукха бохамаш баьхкина хӀокху тӀаьхьарчу кхаа бӀе шарахь, иттаннаш шерашкахь Россина дуьхьал тӀом а бина цо, амма дуьненара бусалба а, кериста а цхьана а пачхьалкхера а, халкъера гӀо ца хилла нохчашна я хӀинца а, тӀаьхьа а хир дац. Ткъа Россис Нохчийчу агресси йича, нохчашна гӀоьнна герз кехьа хьала а гӀевттина, шаьш хӀаллакдайта сонта дац вайна лулара халкъаш. Вайгахьа гӀо доккхуш дош ала а даьхьар дац.

Нохчашна цахаарх шайн истори, царна дика хаьа шайн истори-
чески дӀадаханарг, Россина дуьхьал тӀемаш бича шайн дайшни
мел пайда хилла а.

XVIII-XIX бӀешерашкахь шайн Даймохк, маршо ларъеш дуь-
ненахь нуьцкъалчу Россин пачхьалкхана дуьхьал герз керахь
турпала дуьхьало йина нохчийн халкъо. Дуьхьало йина ца Іаш,
ерриг Европа а цецйоккхуш, шайн коьртехь тӀеман говзаллица
гӀарабевлла полководцаш болуш, оцу заманан тоьллачу герзашца
кечдинчу, шайл мосуьйттазза алсамчу оьрсийн эскаршна тӀехь
толамаш бохуш меттигаш хилла. Оцу тӀамех а, толамех а лаьцна
шайн къамелашкахь цхьаболчу историкаший, керлабевллачу по-
литикаший, лакхахь бийцинчу питанечу эладитанчаший олу,
хӀетахь иттаннаш шерашкахь нуьцкъалчу Россин эскаршна дуь-
хьало ян а, толамаш баха а нохчашна ницкъ белларг церан май-
ралла яра.

Нохчийн къомехь майралла а, тӀеман говзалла а, доьналла а
ца хиллехь, цуьнга иттаннаш шерашкахь шен маршонехьа къийсам
салург цахилар а, толамаш бахалург цахилар а, шеко йоцуш цӀена
бакъ ду.

**КӀилло стагерчу герзан а, хьекъалан а, Іилманан а пайда
бац, нагахь санна цаьрца цхьаьна цуьнгахь майралла, доь-
налла а, оьздангалла а яцахь. Амма уллохь хьекъал, оьздан-
галла, собар, къинхетам а боцу майралла – иза сонталла ю.
Иштта и сонта майралла бохаме, бале, зуламе йолу оцу стага-
на шена а, адамашна а. ХӀунда аьлча, и тайпа майралла сон-
тачу, къизачу, ямартчу, стешхачу зуламхошкахь, акхарош-
кахь а хуьлу.**

Оцу заманахь вайн къомана иттаннаш шерашкахь шен Дай-
мохк, маршо ларъян, толамаш баха майраллица цхьаьна цунна
ницкъ луш кхин а масех хьоста дара. – бусалба дин. Иза дара
къомана майралла, доьналла, оьздангалла, собар, къинхетам а лург,
цуьнан барт бийриг, дика мел дерг цуьнца лардийриг. ХӀетахьлера
вайн дай Делах тешара, Делах кхоьрура, цара Далла еш йолу
Іамал цӀенчу даггара яра, цундела Дала церан доІанашна жоп
лора, Ша къобал бинчу новкъахь царна гӀо дора, царал мосуьйт-
тазза алсамчу, нуьцкъалчу мостагӀчунна дуьхьало ян а, цунна
тӀехь толамаш баха а, шайн Даймохк, маршо, дин, къоман сий
лардан ницкъ а лора. ХӀетахь вайн дайшна гӀо а дора мехкан
хьелаша – лаьмнаша, хьаннаша, чӀажаша. Дуьхь-дуьхьал тӀом
бечу шиний агӀорчийн герзаш дукха башхаллаш йоцуш цхьате

ра дара. Шаьш тIеман академешкахь дешна бацахь а, тIеман говзаллица оьрсийн гIарабевллачу инарлел хIумма а оьшуш бацара нохчийн тIеман баьччанаш, ткъа цхьаберш тIеман говзаллица оьрсийн инарлел дуккха а лаккхахь бара. ХIетахь нохчийн къам шен махкахь а, арахьа а кхечу къаьмнашца эделла дацара, Россин, Европан а цивилизацин Iаткъамна кIелдахаза цIена, оьзда, бертахь, иманехь дара. Къомана ямарт, стешха, дуьненан хьолах бохкалуш нах наггахь бен ца нислора.

ХIетахь нохчийн къоман маршонехьа боламашна коьртехь хилла баьччанаш Делах тешаш, Делах кхоьруш цIена бусалба нах бара. Iедалан коьрте гIерташ, даржаш къуьйсуш, хастам лоьхуш, дуьненан хьал-бахаман дуьхьа ца летта уьш. Нохчийн къам тукхамашка, тайпанашка доькъуш гIорасиз деш, къоман бохамашна, баланашна юккъехула, декъийн баьрзнашна тIехула, цIийн Iоврашна чухула, наной, йижарий, байш делхош оцу сутарчу, зуламечу Iалашонашка ца гIиртина уьш. И баьччанаш, царна тIаьхьара бIаьхой а шайн Даймохк, бусалба дин, къоман маршо ларъеш летта, белла. ТIеман арахь шайн Iожалла хир юйла, эшам хилла дийна мостагIчун йийсаре лецахь шайн Iожалла сингIалкхаш тIехь я набахтехь, я Даймахкана генахь Сибрен каторгашкахь хир юйла а хууш. Иштта Iожалла тIеэцна эзарнаш нохчийн кIенташа, мехкарша, наноша. Къеначара а, къоначара а, бераша а, эвлаяаша а, динадайша а.

И зама дIаяьллачул тIаьхьа бIе шо сов хан яьлла. Адамаш а, Iалам а хийцаделла. Нохчийн къам кхечу къаьмнашца эделла. Шайн Даймахкал арахьа кхечу къаьмнашна юкъахь бехаш бу кхо бIе эзар сов нохчий. Оццул Нохчийчохь кхечу къомах, кхечу динехь адамаш а ду. Дукхахболу нохчий европейски цивилизацин Iаткъамна кIел бахана, дайн гIиллакхех а, бусалба динах а боьхна, адамаш сутардевлла, шайн къоман, Даймехкан бала болуш нах кIезиг бу. Нохчийн къоман барт бац, хIораммо а шена аьтту лоьху. Нагахь санна, Россис Нохчийчу агрессии яхь, бIе шо хьалха санна, къам цхьа барт болуш, цунна дуьхьал гIоттур дац. И барт а хилла гIеттича а, цуьнан ницкъ хир бац кхузаманан тоьлла герз а, тIеман техника а йолчу масех миллион российски эскаршна дуьхьало ян. Хьалха заманахь нохчашна чIагIо хилла лаьттинчу лаьмнаша, хьаннаша, чIажаша а ларбийр бац. Шайн салтий хIаллак ца байта, масийтта километр генара схьа яккхий а, хIаваэра охьа бомбанаш тIе етташ ярташ, гIаланаш отур ю, халкъ хIаллакдийр ду.

Оцу цхьаболчу нехан сонтачу хабарший, эладитанаший бохам бийр бу вайн халкъана. Диццдан ца деза, Германица тIом дIабоьдуш, фронтехь хIора салти оьшучу хенахь, Нохчийчу I50 эзар салти а валийна, шина сохьтехь шайн ярташкара ара а даькккхина, ялх дийнахь вагонаш тIе а доьттина, нохчийн халкъ махках даккхар. Махках даькккхина халкъ нийсса ах мацалла, цамгарех хIаллакьхилар. Даймахке сатуьйсуш цигахь вай текхна кхойтта шо хан. Иза дицделларг, иэсах ваьлла ву. Цундела, вай Россица девнах, тIамах лардала деза, вай машар лаха беза цуьнца а, лулахошца а, массо пачхьалкхашца а, массо къаьмнашца а.

Оццу М. Кузаевс яздина: «Россин эскарш чудогIу аьлла, дозане дахара тхо, – дуьйцура цхьана жимачу стага. – Танкаш гучуйовллушехь бевдира «мерседесаш» тIехь берш. Тхо мискаш дисира дозанехь латта». / *«Даймохк», 7 июнь 1994 шо, № 22/I0994/*.

Оцу масало гойту, Дала тIе ма доуьйтийла иза, нагахь санна тIом хилахь, таронаш ерш бевдда кIелхьарабевр бу, ткъа мискаш хIаллакьхир бу...

32

Россис пачхьалкхан тIегIанехь дуьнене а дIакхайкхийна, муьлххачу а махкахь оьрсийн къомах болчу нехан бакъонаш эшаяхь, царна ницкъ бахь, ша могуьйтур дац, аьлла. Цуьнан ницкъ бу и шен дош кхочушдан. Цо харц-бакъ къестор дац, шен ницкъ хиларе терра, и бахьана а хIоттийна, цо агресси йийр ю муьлхха чу а махка. И политика цо дIакхоьхьу хIокху тIаьхьарчу масех бIе шарахь. Ткъа вешан цIахь, вешан махкахь дехаш долу вай вовшийн харцонех, зуламех лардан барт а, ницкъ а боцчу вай арахьарчу ницкъах вешан мохк, халкъ а, кхечу пачхьалкхашкахь бехаш болу нохчий а муха ларбийр бу?

Цундела, вешан къомана зуламе доьрзур долу, вон цIе йоккхуьйтур долу бахьанаш дийлийтарх лардала дезара вай. Нохчийчу эскарш дало Россина бахьана дара цхьана наха цIерпошташ талор. ДIадаханчу Iай Россин Центральни телевиденехула журналистийн дискусси хилира, Нохчийчохь лай-долалла ду, нуьцкъашха оьрсий дIа а буьгуш, лолле берзош, къизачу хьелашкахь маьхза бацош бу, бохуш. Иштачарех хIара цхьа ву бохуш, гойтуш къамел деш цхьа оьрси а вара. Ткъа иштта йолах белхаш беш Россихь бIе эзарнаш оьрсий бу. Амма Ро

сихь шаьш шайн оьрсий лоллин хьелашкахь бацор ца хьехадо Іедало а, оцу журналисташа а. Нохчийчохь йолах болх бина масех оьрси схьа а лаьцна, кхузахь лай-долалла ду бохуш, дуьнене а дІакхайкхадо. Нохчийн къам сийсаздархьама, цунах цатешам а, цуьнга цабезам а кхоллархьама. «ЦІе йоцчохь кІур ца болу», – бохуш, кица ду вайн. ЦІа-цІе доцуш бевлла лелачу оьрсашка дуучух-молучух нохчаша болх бойту бохуш, хабарш ду вайна юкъахь лелаш. Москвахь нохчийн къомах масех рекетер ву бохуш а дуьйцу. Царех «нохчийн мафи» аьлла кхайкхадо цигарчу Іедало. Иштта вайн къомана тІе эладита кхолла бахьанаш дуьйлуьйту цхьаццаболчу нохчаша. ТІаккха вайн къам ца дезачара, и кІезиг бахьана стамдой, дестадой, дуьненахула даржадо. И бахьанаш вашкара дийлийта ца дезара вай, вайн къоман сий бехдо нах совцо гІорта безара церан гергарнаш, Іедал, динадай, массо нохчо а.

Делах, Къематдийнах тешаш, кхоьруш, бусалба динехь нисделлачу адамийн барт ца хуьлийла, уьш къинхетаме ца хуьлийла дац. Дала КъорІан чохь аьлла адамашка: вовшашца дика, бертахь хилалаш, шайн дегнаш чохь хьагІ-гамонаш, оьгІазло ма лелаелаш, доцург тІекхуллуш вовшийн сийсаз ма делаш, вовшашна ямартлонаш, харцонаш, хьарамлонаш ма елаш, дог цІена, къинхетаме хилалаш, вовшашна диканиг дан, сагІа дала сихлолаш. Ша шайна дуьненан хьал-бахам белча кура ма довлалаш, къенмискалла, бала белча собаре хилалаш, иза а, важа а, дерриге а Шегара дуйла хаалаш, Шена хастам белаш.

Дала бусалба адамашна тІедеххкина и декхарш массо а нохчочо кхочушдеш делахьара, я цхьана дашца аьлча – вай Делах, Къематдийнах тешаш а, кхоьруш а делахьара, вайн къоман барт а хир бара, вайн махкахь иман-беркат а хир дара, кхечу къаьмнашна хьалха вайн сий-лерам а хир бара.

Барт боцу доьзал, вовшийн сий деш боцу доьзал, къуй, маларчаш, мунефикъаш, муьлхха а зуламхо юкъахь волу доьзал лулахошна а, юьртахошна а, ур-атталла, цуьнан гергарчарна а ца беза. Вай иманехь ца нисделча вовшашца а, дерриге къоман а барт хир бац, вай цкъа а вешан мехкан дай хир дац, вайн махкахь беркат хир дац, кхечу къаьмнашна хьалха цкъа а вайн къоман сий а хир дац.

Адамашца уьйр йоцуш, адамех дІакъаьстина цхьаъа стаг а, кхечу халкъех дІакъаьстина, цаьрца уьйраш йоцуш цхьаъа къам а ца дахаделла дуьненахь. ХІокху дуьненара дерриг адамаш – кІайн, Іаьржа, можа а беснашкахь, тайп-тайпана меттанаш, гІиллакхаш, амалш йолуш, масех динехь долу дерриге а адамаш

вовшашца девнаш деш, тӀемаш беш, ницкъаш беш, мостагӀий хилла даха ца кхоьллина Дала. Бертахь, машаре даха кхоьллина. Къаьсттина а бусалба адамашна тӀедехкина и декхарш, цхьа вежарий хилалаш, аьлла.

Вайна уггар хьалха вешан къоман барт оьшу, шолгӀа – лударчу, генарчу къаьмнашца барт, гергарло, доттагӀалла оьшу. Уьш а, кхидерш а нислур ду, нагахь санна вайх хӀора а бусалба динехь нислахь, вай Делах а, кхана ваьшна тӀедогӀур долчу Къематдийнах а кхерахь.

33

Масех бутт хьалха, къурайшин тайпанан а, эвлаяийн цӀийнан а тӀаьхьенийн нахах а, динадайх а цхьаьнакхетта цхьа тоба араелира адамашка вовшашна къинтӀера довларе, машаре, маслаӀате, барте, Дала бусалбанашна тӀедехкина декхарш кхочушдаре кхойкхуш. Оцу сийлахьчу новкъахь церан мел кхиамаш хилира ца хаьа суна, амма цара схьалаьцнарг Дела реза хир волуш, тахана нохчийн къомана оьшу некъ бара.

Телевиденехула царех цхьаболчийн къамелашка ладоьгӀуш цара уггар коьртаниг хьахош ца хезира суна: адамашна юккъехь нийсо яр. Адамийн барт а, машар а бийриг нийсо ю, ткъа нийсо йоцчохь, харцо, ямартло лелачохь адамийн цкъа а барт, машар ца хуьлу. Нагахь санна хилахь а, цуьнан оьмар гена ца йоьду. Ницкъ болчу цхьа кӀеззигчу наха халкъан рицкъа, хьал шайн долалле а хьийзош, гӀийлачийн, къен-мискачийн, боберийн, заьӀапхойн хьакъ а дууш, царна ницкъаш бечу, уьш Ӏазапехь баллочу къоман барт хуьлийла дац.

Стаг хьоле вехаш хилар новкъа дац вайна. Дала а боху дуьненан хьал лаха, шайна оьшшучул, амма Ша а, Къематде а ма дицде. Массеран а цхьатера хьал-бахам, масех гӀаттехь тӀекӀел дина цӀенош а, фабрикаш, заводаш, туьканаш, машинаш, ахча а, кхин ерш а хир яц. Муьлххачу а нохчочун и дерриге а хилча хазахетар ду цӀена бусалба дог долчу нохчочунна. Амма и хьалбахам Дала гайтинчу хьанал некъашца, хьаналчу къинхьегамца гулбан беза стага. Цунах дозалла а ца деш, кураллаш а ца еш. Шена иза беллачу Далла хастам а беш, цунна тӀера закат а, сагӀа а луш, гӀийла-мискачеран гӀо а деш. Нагахь шен аьтту белахь маьждиг, хьуьжар, школа, больница йина, некъ тобина, хи далийна, тӀай тиллина я и гӀуллакхаш дечарна гӀо дина, шен халкъана а, махкана а пайдехьа гӀуллакх деш хила веза оцу хьолан да.

Таханлерчу вайн хьолахошна юкъахь цхьа наггахь стаг нисло хьаналчу некъашца, хьанал къахьоьгуш хьал-бахам гулбина стаг. Кхин а кIезиг нисло, оцу Дала шайна беллачу хьал-бахамах гIийла-мискачарна гIо деш, юьртана, махкана пайде гIуллакх деш болу нах. Дукхахболчу наха и шайн хьал-бахам хьарам некъашца, харцонаш, ямартлонаш лелош, халкъан юкъара бахам шайн дола берзош гулбина. Шайн аьтто нисбелчхьана йиша-ваша а, юьртахой а, дерриг халкъ а мацалла делча а, цуьрриг а церан бала а боцуш. Кханалерчу Къематдийнахь Далла хьалха жоп дала дезар ду церан.

Кхузткъа шо сов хьалха, шайн долара стерчий, говраш, ворданаш, даьхний, готанаш юкъа а йоххуш колхозаш вовшахтоьхна вайн дайша. Iедало нуьцкъаша вовшахтохийтинера и колхозаш. ТIаьхьа деанчу кхузткъа шарахь оцу колхозашкахь дуьненара дIакхелхинчу а, хIинца дийна болчу а бIе эзарнаш наха къахьегнера. Церан къинхьегам, хьацар, хьакъ ду колхозийн, совхозийн бахамашна юкъахь. Ткъа тахана цхьакIеззигчу наха талабо и бахамаш. Даьхний, техника, гIишлош а шайн дола йоху. Шайн дайн хилла бохуш латтанаш дIалоьцурш а бу. Къинхетамза кIаллакйо хьаннаш. Механа деза пепнаш, нежнаш хьоькхуш республикал арахьа дIадухку.

Латтанаш нехан шайн долахь долчу хенахь, I926-чу шарахь, нохчий 3I8500 хилла, ткъа I989-чу шеран хьесапашца – 956879 бу. Ткъа оцу юккъехь даьллачу 63 шарахь ярташ, шахьарш шорлуш, пачхьалкхан хьашташна дIалоьцуш а, охунин лаьттан барам лахбелла. Тахана цхьана наха шайн дайн хилла латтанаш дIалецча, тIаьхьа тIекхиъначу 638379 нохчочо хIун дан деза? Дайн хилла латтанаш ярташна, шахьаршна, пачхьалкхан гIишлошна кIел даханчу наха хIун дан деза? Уьш лаьттан дакъа доцуш бита бохий ткъа бусалба дино?

Латтанаш лело ницкъ а, таро а, аьтто а болчарна дIало я царна дохка бохурш а бу. Латта эца ахча доцчара, иза лело ницкъ боцчара, къеначара, бобераша, заьIапхоша хIун дан деза тIаккха? Уьш а, кхин а тахана халкъана хьалха хIиттина чолхе гIуллакхаш нисдина цхьалхадаха гIерташ а, я бала болуш Iедал а дац, ткъа шариIатехь нисдан вай Делах кхоьруш а дац.

Стага къолаца я нуьцкъашха кхечуьнан даьхний шен дола даьхча, шариIатан а, муьлххачу пачхьалкхан а законашца, цкъаделахь, оцу стага долчу дена духадерзо деза и даьхний, шолгIаделахь, оцу стагана къола дарна таIзар дан деза. Ткъа вайна

лаьа, долчу дена даьхний юха а ца дерзош, бехкечуьнн
ца деш, оцу шина стагана юккъехь машар хуьлийла.
цхьана а пачхьалкхан законашца а, шариIатца а
Шен лачкъийна говр, машина а йигна, шен кетIахула
куш лелачу къуьна, лачкъийна етт а бигна,
йоккхуш, шен кетIахула дIа иза беже а лоьллуш
къинтIеравала а, цуьнца машар бан а луур дац
Ткъа адамийн барт, машар бан арабевллачу оцу
цинчу динадайша боху, талорхошкахь нехан,
дуьтуш, вовшашна къинтIерадовла, цаьрца машар,
ху. Оцу тIехь харц лоь уьш.

Къаьст-къаьстинчу адамийн а, дерриг къоман а барт
на тахана. И барт, машар латто декхар долчу Iедало
гIоьнна гIевттинчу динадайша а, **вайх хIораммо а
деза адамийн а, къоман а барт бийриг нийсо хилар.
яр Дала тIедиллина вайна. Оцу тIехь халкъана
декхар ду уггар хьалха пачхьалкхан куьйгалхойн.
шаьш цIена бусалбанаш ду бохуш лелачу нехан а.
ойла, куьйгаш цIена долуш хилахь, я цхьана дашца
уьш иманехь хилахь, къоман барт хир бу, адамашна
нийсо а хир ю, махкахь машар, беркат а хир ду.***

34

1994-чу шеран июнехь цхьана суьйранна телевиденехь
къамелехь къоман кхерамазаллин департаментан
элира, оцу деношкахь шайн мостагIашна чIир йоьхуш,
наха царна тIехь шаьш кхиэл еш, иза шаьш кхочушьеш
гаш хилла, и гIуллакхаш Iедало къобалдеш а дац,
Iедало жоьпе а озор бу.

И тайпа меттигаш цхьаццанхьа хьалха а хилла бохуш,
дуьйцу хезара хьалха а. ХIокху тIаьххьарчу шерашкахь
виденехула цхьаццаболчу наха сих-сиха кхайкхадора,
вийнарг, я зуда лачкъийнарг вийцинчунна, я доьза
меттиг йийцинчунна шаьш хIоккхул миллион ахча
айкхваьлларг ца вийца шаьш КъорIан тIехь чIагIо
бохуш.

Муха кхолладелла цивилизацин цхьана а пачхьалкхан

---

* Кхузахь чекхйолу зорба тоьхначун йолхалгIа кийсак:
27 июль 1994 шо, № 29.

[illegible] шариIатца а нийса ца догIу, шайна зуламаш дина, шайн [illegible] стаг наха шаьш лехар а, цунна тIехь шаьш кхиэл яр [illegible] кхочушъяр а?

[illegible] а пачхьалкхан коьрта декхар ду шен гражда[illegible], бакъонаш, долалла лардар а, пачхьалкхана, юкъа[illegible] цаьрга шайн декхарш кхочушдайтар а. И де[illegible] кхочушдан кхоьллина а, болх беш а хуьлу пачхьалкхан [illegible] а, бакъонаш ларъяран а органаш. Церан де[illegible] низам, адамийн бакъонаш ларъяр, талхор[illegible], кхиболу зуламхой лахар, карор, царна оцу пачхьал[illegible] догIу таIзар дар а. Ткъа оцу пачхьалкхехь Iедал [illegible] болх беш ца хилча, наха шайна зулам динарш шаьш [illegible], шаьш царна кхиэл йо, иза кхочушйо. Изза хьал [illegible] махкахь.

[illegible] кхоъ масал даладо ас, телевиденехула сайна хезна. [illegible] прокурора цхьа гериг гойтура хьовсархошка. Шен [illegible] бомба кхоьссина, ша иза схьа а карийна, цунна [illegible] таIзар дийр ду, бохуш. Чоьхьарчу гIуллакхийн ми[illegible], оцу Теркал дехьа гулбеллачу Россин хьадалчаша [illegible] милиционер вийна, шен исс эзар милиционер ву, ша [illegible] чIир йоьккхур ю.

[illegible] министерствон цхьана отделан начальнико элира, оп[illegible] наха масех бено вийна, шайн бенойн тайпа доккха [illegible] чIир йоьккхур ю. Дика ду. Оцу кхааннен ницкъ бу [illegible] мостагIех бекхам эца. Цхьаъ – республикан прокурор, [illegible] – чоьхьарчу гIуллаккхийн министр, кхоалгIачун [illegible] ду. Шайна зен-зулам дина зуламхо лаха, каро, цун[illegible] ницкъ а, таро а, аьтту а боцчу мискачу наха, тайпа [illegible] наха, къеначу наха, зударша, бераша, заьIапхоша хIун [illegible], цара хьаьнга орца ала деза? Уьш хьан ларбийр бу гер[illegible] лелачу зуламхойх?

[illegible] бакъонашларъяран органаша пачхьалкхана а, [illegible] а хьалха шайн декхарш кхочушдеш хилча, цкъа-де[illegible] юкъахь и зуламхой а хир бацара, шолгIа-делахь, наха [illegible] зулам динарш, шайн стаг вийнарш а лоьхур бацара, [illegible] тIехь шаьш кхиэл а йийр яцара, шаьш иза кхочуш а йийр [illegible]. Иза дар халкъо алапаш луш кхобучу пачхьалкхан орга[illegible] белхалойн декхар ду. ТIе, иза шен мостагI велахь а, [illegible] ма ду бусалба стагана, иза массаьрга а далур ма [illegible] а ма бу дуккха а.

[illegible] агIо ю. Оццу М. Кузаевс шен статья тIехь яздо: [illegible] стаг схьавуьйцург хIоттийна ахча схьа а эцна, бехке во[illegible]ккхинера цхьана къонахчо» / *«Даймохк», 7 июнь [illegible], № 22/I0994/*. Иштаниг дуьххьара хилла хир дац,

тIаьххьара ца хила а мега. Бехке воцу стаг айкхо къайлах дIавийцича, чIирхоша иза вийча, цкъа-делахь, Далла хьалха а, стаг волчарна хьалха а жоьпалла хуьлу иза вийнарш а, айкх а, шолгIа-делахь, керла мостагIалла кхоллало, шина а агIорчеран дов залшка бохам богIу, тIаьхьа-тIаьхьене дIабоьдуш.

Иштта меттигаш дуккха а хилла хила тарло. Нагахь зуламан декъашхой масех стаг хиллехь, церан хIораннан бехк цхьатера ца хуьлу. Цхьаннан я цхьаболчийн дукха, вукхеран кIезиг хила тарло. Зуламхошна юккъехь хиллехь а, бехке воцург а нисло. Ша шен ларвеш тухуш а, цуьнга ша ца вейта стаг вуьйш меттиг а нисло. Масех тайпана хуьлу зулам: латар, тохар, вер ваккхар а. Цхьаболчу наха шайн стеган Iожалла цуьнан шен бехкенна хиллийла хуъушехь, куьг бехкечу стаге а, цуьнан нахе а чIир кхайкхайо, уьш берриг а юьртах боху. Ткъа шариIатехь магош дац куьг бехке воцчух бекхам эцар. И санна долу гIуллакхаш пачхьалкхан органаша талла дезаш а, къасто дезаш а, кхиэл ян дезаш а ду. ТIе, нагахь санна вай бусалбанаш делахь, и тайпа гIуллакхаш Далла хьалха а, нахана хьалха а хотIе хир доцуш, нийса къасто а, кхиэл ян а шариIат ду. Амма пачхьалкхан законаша а, я шариIато бохург а ца деш, вай вешан лаамехь лела довлахь, бехкенаш маьрша а лелаш, бехке боцчарна таIзарш а деш, вовшийн мостагIий а хилла дехар ду вай.

35

Айкхвалар чIогIа эхье гIуллакх хилла хьалха заманахь вайн дайн. ХIетахь цуьнан шатайпа бахьанаш дара. Айкх /хьалха заманахь – *лазутчик, доносчик;* кхузаманахь – *сексот, доносчик*/ олуш хилла тIеман заманахь нохчийн тIеман къайленаш кхаьънех мостагIчунна къайлах юхкуш, ткъа машарен заманахь – паччахьан Iедална дуьхьал къийсам латто нах, я Iедална реза боцу нах Iедале къайллах дIабуьйцуш леллачу стагах. Иштачу айкхашна, уьш халкъан а, Даймехкан а ямартхой хиларе терра, уггар луьра таIзар дора халкъо. Царна юкъа ца богIура машаречу хенахь адамашна зуламе бевлла нах къайллах Iедале дIабуьйцу айкхаш. Цаьрга безам бацара халкъан, амма и зуламхой новкъара бахарна айкхашна гечдора «мотт тохар».

И зама дIаяьллачул тIаьхьа бIе шо сов хан яьллехь а, айкхех хIетахьлера кхетам ларбелла нохчийн. Зуламхо Iедале дIавийцар, дIавалар, органашка цунах лаьцна бакъдерг олуш тоьшалла дар а эхье лору. Иштачу харцахьарчу кхетамо зуламхошна маршо йоккху, уьш таIзарза буьту, халкъана бале, бохаме боху.

Кхузахь а бусалба дино ваьшна тIедиллинарг кхочуш ца до вай. Бусалба стагана тIедиллина, адамашна юккъехь дов, къов-

сам къастош хилча, шен дега-ненехьа, йиша-вешехьа озабезам ца беш, шена хууш долу бакъдерг алар, харц тоьшалла цадар. И бакъдерг, цунна шена дуьхьал делахь а, ала боху */4 сура, 134 аят.* / Бакъдерг олуш, нийсо еш волу стаг – иза Делах кхоьруш хиларан билгало ю */5 сура, IIаят/*. Юха а тIедиллина бусалба адамашна, цхьа стаг харцо, ямартло еш, зулам деш валлахь, иза сацор. Шена ган а гуш я хууш и зуламхо сацацийнарг, я сацо цагIоьртинарг, цо лелориг къайладаьккхинарг оцу зуламхочун, цо динчу зуламан декъашхо лору, оцу зуламхочуьнга терра Далла хьалха жоьпалла лору иза.

Стеган бехк, сакхташ цунна тIаьхьашха а, къайлах а Iедале дIадуьйцу вай, амма юьхьадуьхьал цуьнга дIаала ца лаьа. Стаг шайн волчарна а, юьртана а зуламе вуйла хаьа вайна, амма иза сацо а ца гIоьрта, Iедале дIа а ца ло, я ша-шах иза Iедалан каравахча, цунах бакъдерг олуш тоьшалла дан а ца лаьа. Гергара, лулахо, юьртахо ву, цуьнан нахана халахетар ду, гIиллакххехь дац, бохуш, Дала, бусалба дино ваьшна тIедиллина декхар кхочушдан ца лаьа. Делах ца кхоьру, ткъа зуламхочух а, цуьнан нахах а кхоьру. Делаца гIиллакх ца леладо, ткъа зуламхочуьнца а, цуьнан нахаца а гIиллакх леладо. Цхьаъ къола, зулам деш валлахь, цуьнга иза ма де, ала деза. Нагахь санна, шен ницкъаца шега и зуламхо ца сацалахь, цо деш дерг цуьнан верасашка я сацо хьакъ долчу Iедале дIаала деза. Бакъдерг къайлах мехах дохка ца боху бусалба дино. Цундела ду айкхалла эхье, къилахь и лоруш. Къайллах айкхваьллачу стага эцна ахча хьарам ду стагана, Далла хьалха цунах жоп дала деза цо.

Стаг малар мелла юьрта юккъехула лела, шен доьзална а, нахана а бале вала воьлча, стаг дуьххьара къола дина гучуваьлча, кхидолу бусалба динца, пачхьалкхан законашца, къоман гIиллакхашца нийса ца догIу гIуллакхаш лело воьлча, иза кхето, нисван ца гIоьрта вай. Малар мелла, хьерваьлча санна, машина хоьхку стаг сацо ца гIоьрта вай, ткъа цо тIе машина а тоьхна стаг лазийча, я вийча, Iеламнах коьртехь массо а маслаIатана, машарна гIовтту. Ткъа хIетталц тийна-тоIий Iа гергарнаш, юьртахой, меттигера Iедал а. Шаьш аларх цакхетарг, цанислург Iедале жоьпе ца озавойту. Далла хьалха а, Iедална хьалха а вай вешан декхарш кхочушдеш хилча,дуккха а нах, хIинца санна, шайн доьзалшна, гергарчарна, юьртахошна бале бевлла а, шаьш дакъазбевлла а лелар бацара.

Пачхьалкхан законашца, шариIатца нисдала ца гIортахь, кIез-кIезиг хедаш иманах, оьздангаллех, къинхетамах дIаходар ду вайн къам. Царех дIакъаьстина къам муха дехар ду дуьненахь, эхарт а муха хир ду те цуьнан?

ХIара къамел дешначарна дагадан там бу, вайн къомах цхьа а диканиг ца олуш, вон амалш, сиркхонаш, къинош, лазамаш а ма буьйцу хIокхо, аьлла.

Хьалхалерчу Iедалан идеологис, доцург тIе а кхуллуш вайн къоман дин, истори, мотт, культура сийсаздечу, бакъдерг алар дихкинчу хенахь сайн произведенешкахь, публицистикехь а, сайн хьекъале, кхетаме, ницкъе а хьаьжжина, оцу харц эладитанех вайн къам цIандан, цуьнан диканиг, турпалниг, оьзданиг, къинхетамениг ала гIерташ шовзткъа шарахь сов къахьегна ас, цхьадерш ала а, халкъана довзийта а аьтто а хилла сан. ХIокху къамелехь сан Iалашо кхин ю. Вай даима ваьш хестош, ткъа вешан гIалаташ, сакхташ, къинош, сиркхонаш ца юьйцуш дIахьулйина Iийча, оцу зуламечу цамгарна дарба а ца лохуш, цунах цIандала а ца гIерташ Iийча, цкъа а вайн къоман барт хир бац, вайн махкахь иман-беркат а хир дац, кхечу къаьмнашна хьалха вайн сий-пусар а хир дац. ХIара къамел дешча, кхета луург, кхета хьекъал дерг кхетар а вац те, галваьлларг нисвала а гIоьртар вац те, адамаша тахана вайга хIоьттинчу хьолан а, кханенан а, тIейогIучу заманан а, къоман кхолламан а ойла йийр яцара те аьлла долийна ас.

Массо а заманахь хьекъале, кхетаме, оьзда, къинхетаме, доьналле, собаре къонахой хилла нохчийн къоман. Тахана а болуш а, вайн къам мел деха хир болуш а бу. КIорггера бусалба динан Iилма а, дуьнена-Iилма а долуш Iилманчаш а, пачхьалкхан, политикан, тIеман, Iилманан, культуран деятельш а бу. Къоман дуьхьа къахьега а, халонаш лан а, цуьнан дуьхьа шайн синош дIадала а кийча. Къона а, къена а, наной, мехкарий а. ХIокху къамелан юьххьехь ас ма-аллара, вайн къоман галдаьлларг – иза кхетамна тIаьхьадисар хета суна. Юха а олу ас, цунах шу нийса кхета деза. Нохчийн къам хьекъале хилар цуьнан ерриг а историс гайтина. Амма хьекъална а, кхетамна а юккъехь йоккха башхо ю. Стаг мел хьекъале хиларх цунна бусалба динан кIоргенан евзар яц, нагахь санна, цо Iаьрбийн йоза-дешар, мотт а Iамийна, КъорIан, жайна а ца дешча. Хьекъале хиларх стагах математик, физик, геолог, химик, лор, инженер, кхин, кхин а хир вац, цо оцу говзаллин Iилма ца Iамийча. Мел хьекъалечу стаге хIаваан кема латтара хьалаайдалийталур дац, цуьнан говзаллин Iилма ца Iамийча. Кхетам Iилмано луш бу. Iалайсалам, вайн Пайхамара дукхазза а олуш хилла Iилма Iамаде. Хьо аганара гIеттичхьана дуьйна, кошан лахьти чу верззалц Iилма Iамаде. Iилма хуур дуьненан цхьана йистехь, Китай махкахь велахь а, иза волчу а

гIой, цуьнгара Iилма схьаэца, баьхна цо. ХIунда аьлча, Iилмано стагана кхетам ло, цуьнан хьекъал кIаргдо, шордо.

БIешерийн дохалла вайн къомана тIехь лаьттинчу тIемаша, бохамаша, баланаша, халонаша цуьнан аьтту ца хилийтина бусалба динан а, дуьненан а Iилманчаш Iаморца шен кхетам лакхабаккха а, ларбан а. Оццу бахьанашца къоман дуккха а диканиг, оьзданиг, къинхетамениг дIадаьккхина, къоман барт бохийна, хIора стаг дерриг а къоман кхолламан ойла ца еш, шен-шен ойла ян Iамийна.

Таханлерчу вешан амалшца, дахаран некъашца вай даха гIертахь, цкъа а вайн къоман кхетам лакхабер бац, къоман барт хир бац, вайн къоман дуьне а, эхарт а декъаза хир ду. Нисдала, къоман цхьааллла, барт, оьздангалла, сий меттахIотто дуккха а некъаш ду, нагахь санна оцу некъашца вайна даха лаахь.

Уггар хьалха – тукхамаш, тайпанаш, гараш, вирдаш къестор а дитина, ярташкара хьала пачхьалкхан лакхарчу куьйгалхошна тIе хьалакхаччалц яртийн, бахамийн, маьждигийн, школийн, хьуьжарийн, лакхарчу дешарийн, пачхьалкхан ерриге а органийн а коьрте къоман кхолламан бала болуш, къомах дог лозуш, къомана тешаме, Iилма долу, хьекъале, оьзда, доьналле, цIена нах харжар, хIиттор а, къоман кхоллам церан кара дIабалар а.

Адам шайна луург, хетарг, хазделларг лело кхоьллина дац. Адамийн дахар, кхоллам а вовшех бозуш бу, цундела муьлххачу юкъараллехь, муьлххачу пачхьалкхехь лелаш массеран а юкъара, хIорамма а, массара а кхочушдан дезаш Далла хьалха декхарш а, пачхьалкхан законаш а, адамаллин гIиллакхаш а ду. Уьш талхочарна, кхочуш цадечарна, зуламхошна таIзарш дан, адамийн, юкъараллин бакъонаш, кхерамазалла ларъян кхоьллина пачхьалкхан ницкъаш бу – эскар, полици, прокуратура, суд, набахтеш, лагерш, кхин, кхин а. Халкъ бусалба динехь чIогIа нисделла бохучу туркойн, Iаьрбийн, бусалба кхечу пачхьалкхашкахь а.

Вайн къоман барт хила а, зуламех цIандала а, машаре маьрша даха а лаахь, нийсо а езахь, Дала бусалбанашна тIедехкина декхарш а, пачхьалкхан законаш а, къоман оьзда гIиллакхаш лера а, лардан а, кхочушдан а деза вай. Уьш, уггар хьалха, шаьш лера а, лардан а, кхочушдан а, халкъе лерийта, лардайта а, кхочушдайта а декхарийлахь бу лахара хьала лакха кхаччалц пачхьалкхан, Iедалан коьрте халкъо хаьржина а, я халкъо хаьржинчу Iедало хIиттийна а нах. Оцу наха шаьш пачхьалкхан законаш талхош хилча, динадайша нахана бусалба динан хьехамаш а беш, ткъа шаьш оцу бусалба динан некъашна нацкъар буьйлуш а хилча, халкъ нислур дац. Нагахь санна, цара законаш а, бусалба дин а ларахь, галваьллачунна пачхьалкхан законашца

догӀу таӀзар а дахь, тӀаккха хир ю вайна маршо а, нийсо, [illegible] хир бу вайн махкахь машар, барт а.

Пачхьалкхехь чӀогӀа законаш а, уьш массара лерар, [illegible] кхочушдар оьшу уггар хьалха хьанал къахьоьгучу, гӀиллакх [illegible] качу, къинхетамечу, оьздачу, дог цӀенчу адамашна. Закон [illegible] зам цаоьшурш, къоман барт хила цалуурш, хьанал [illegible] цалуурш халкъана ямарт нах бу. Пачхьалкхан закон [illegible] ца хилча, Ӏедал гӀорасиз хилча, иштачу нехан аьтто хуьлу [illegible] наш лело, зуламаш дан. Вуьшта аьлча, имам Шемала [illegible] вайн къомана даима санна, тахана а шен диканиг лакхад[illegible] гу а, зуламхо чутаса ор а оьшу.

37

Муьлхха а цивилизованни къам, пачхьалкх беа бӀогӀам [illegible] лаьтта – дешарна, могашаллина, культурана, экономикана [illegible] коьртаниг – дешар, Ӏилма ду. Дешаро, Ӏилмано къоман [illegible] кхетам кӀаргбо, шарбо, къомо эзарнаш шерашкахь кхо[illegible] гулдина диканиг, пайдениг, оьзданиг, хазаниг, Ӏилма, истори, [illegible] культура, говзаллаш тӀаьхьарчу тӀаьхьенашка дӀалуш ларно, [illegible] тӀе кхиайо, дуьне довзуьйту, дахарна Ӏамадо. Вайн къоман [illegible] а, кхана а, гуттаренна а оьшург ши Ӏилма ду – къам иманехь [illegible] бусалба динан Ӏилма а, къоман дахар кхолла – дуьненан Ӏилма [illegible]

Бусалба динца ду адамаша дахарехь кхочушдан деза дерриг [illegible] хьекъалениг, диканиг, оьзданиг, къинхетамениг, комаьрша[illegible] Бусалба дино гойту стаг дуьненахь а, эхартахь а декъал[illegible] волу дерриге некъаш. Бусалба динехь нисдалар – иза ду [illegible] а, тӀейогӀучу заманахь а вайн къам халонех, бохамех, зулам[illegible] кӀелхьарадохур долу, вайн къоман сий-ларам лакхабоккхур [illegible] вайн махкахь иман-беркат латтор болу, вайн дуьне а, эхарт [illegible] декъал хир долу цхьаъ бен боцу некъ. Цундела, вай бусалба [illegible] нан Ӏилманан кӀоргенеш Ӏамо еза, вешан махкахь а, арахь[illegible] салба мехкашкахь а бусалба динан Ӏилманчаш кечбан беза. [illegible] захь а, арахьа мехкашка а деша бохуьйтурш Делах а, Къ[illegible] дийнах а, халкъан неӀалтах а кхоьруш, шайн къоман кхол[illegible] дог лозуш, къомана тешаме, хьекъале, оьзда, къинхетаме [illegible] хой хила беза. Иштта нах хӀитто беза маьждигийн имам[illegible] хьуьжаршкахь куьйгалхой, хьехархой а. Бусалба динан Ӏилм[illegible] совнаха царна цӀена хаа беза нохчийн мотт, истори, культура, гӀиллакхаш, Ӏадаташ а.

ШолгӀа – дуьненан Ӏилма. Иза ца Ӏамийча, вайн къоман дуьне а девзар дац, шен дахар кхолла а хуур дац. Къуйн, [illegible]

...ин, спекулянтийн, зуламхойн цкъа а пачхьалкх ца хилла дуь-
...хуьлийла а дац. Цхьаболчара къоланаш, талораш деш,
... йохк-эцарш еш, спекуляцеш лелош, ша дуьйш-дерзош,
... хIумма а доцуш, цхьа а къам ца дахаделла дуьненахь,
... дахалур дац. Вай латта лело деза, даьхний кхаба, кхио деза,
... заводаш, фабрикаш хила еза, вешан къоман могашалла ларъ-
..., вешан къомо дIаяханчу заманахь кхоьллинарг лардан а,
...рг кхолла а деза. И дерриге а кхочушдан вайн къомана
...чаш, политикаш, дипломаташ, лоьраш, юристаш, инжене-
...ш, хьехархой, халкъан бахаман говзанчаш, культуран белха-
...й, кхиболу лаккхара Iилма а, корматалла а йолу говзанчаш
...у.

Коьртачарех цхьаъ ду къоман могашалла ларъяр. Махках ...чу кхойтта шарахь хьегначу халонаша, лайначу бала... а, Даймахкка цIадирзинчул тIаьхьа ярташ, бахамаш ...кIитто гIерташ инзаре дукха къахьегаро а, республикехь ...лла хилар бахьана долуш итт эзарнаш нах шаьш-шаьш ... ...цца а вайн махкал арахьа балха лелаш, цигахь меца а, ... а, дийнахь-буса а къахьегарна вайн къоман могашалла ...лла. Хьалхалерчу Iедалан статистикаца цамгаршца а, ба... а, къаьсттина берийн цамгаршца, баларшца а Союзехь ...рчу меттигехь дара вайн къам, ткъа могашалла Iалашъяран ...енца а, лоьрийн кадраца а – уггаре тIаьхьарчу метти... Вайн къомана юкъахь къаьсттина а алсам ю туберкуле..., онкологин, дагца а, зоьрхан а цамгарш.

Кхетамна тIаьхьадисинчу, дегI цомгашчу къоме шен куль-...ра, экономика а кхоллалур яц, шен дахаран хьашташ а кхо-...дийдалур дац, ткъа цуьнга шен пачхьалкх кхоллалур ю бохург ...очохь а дац.*

* «Даймохк» газето зорбатоьхначех тIаьхьхьара кийсак ю хIара. «Даймохк», 6 август 1994 шо. № 30/11002/. КхидIа зорба тохар юкъахдитира республикехь хIоьттинчу хьоло а, тIаккха болабеллачу тIамо а.

Нравственно-философская критика

Айдамиров Абузар Абдулхакимович

НАШИ НРАВЫ

на чеченском языке

Редактор *Сумбулатов Д. А.*
Корректор *Сумбулатова Л. Д.*
Набор *Борхаджиева П. А.*
Верстка *Борхаджиева Х. Р.*
Художник *Абдурашидов М. В.*
Технический редактор *Борхаджиев Х. Р.*

Рег. № 3325 от 22.12. 2001

Сдано в набор 25.06.03. Подписано в печать 22.07.03.
Формат 60×84 $^{1}/_{16}$. Бумага офсетная.
Гарнитура школьная. Печать офсетная.
Усл. п. л. 5,12. Тираж 10 000 экз. Заказ № 248.

ГУ «Книжное издательство»
ЧР, г. Грозный, ул. Красных фронтовиков, 3.

Отпечатано на ГУП «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 г.».
Мининформпечати КБР
КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33